



Pensioengeld voor oorlogsgeweld

Pensioenfondsen, ethisch beleggen en de wapenindustrie

Een rapport van de Campagne tegen Wapenhandel

juli 2007

Colofon

Auteur: Mark Akkerman
Redactie: Frank Slijper
Uitgave: juli 2007

Disclaimer: Voor dit rapport zijn uiteraard met de grootst mogelijke nauwkeurigheid alle beschikbare bronnen geraadpleegd. Aangezien de pensioenwereld op dit gebied momenteel volop in beweging is, valt niet uit te sluiten dat in dit rapport geconstateerde feiten de komende tijd veranderen. Over enkele maanden verschijnt daarom een update.



Campagne tegen Wapenhandel
Anna Spenglerstraat 71
1054 NH Amsterdam
tel/fax: 020-6164684
giro: 3767096
e-mail: info@stopwapenhandel.org
www.stopwapenhandel.org

Inhoudsopgave

	Inleiding	4
1	Pensioenfondsen	6
2	Beleggingsbeleid pensioenfondsen	9
3	De praktijk: miljarden pensioengeld in de wapenindustrie	18
	3.1 Beleggingen in de tien grootste wapenfabrikanten	18
	3.1.1 Boeing	20
	3.1.2 Northrop Grumman	21
	3.1.3 Lockheed Martin	22
	3.1.4 BAE Systems	24
	3.1.5 Raytheon	26
	3.1.6 General Dynamics	27
	3.1.7 Finmeccanica	29
	3.1.8 EADS	29
	3.1.9 L-3 Communications	31
	3.1.10 Thales	31
	3.2 Andere controversiële beleggingen in de militaire industrie	33
	3.2.1 Kernwapens, landmijnen en clusterbommen	33
	3.2.2 Verwoesting van Palestijns bezit: Caterpillar	34
	3.2.3 Veel wapenhandel, klein aandeel in de omzet: General Electric	36
	3.2.4 'Black Hawk Down': United Technologies	37
	3.2.5 Motor achter conflicten: Rolls-Royce	39
	3.2.6 Oorlogsprofiteur: Halliburton	40
4	Stemgedrag bij aandeelhoudersvergaderingen	43
5	Conclusies en aanbevelingen	53
	Bijlage: Over de bronnen met betrekking tot beleggingen	56

Inleiding

Als onderdeel van haar langlopende campagne rond financiering van wapenhandel¹ presenteert de Campagne tegen Wapenhandel hierbij de resultaten van een breed onderzoek naar beleggingen van Nederlandse pensioenfondsen in de wapenindustrie. Sinds Zembla in maart 2007 een documentaire uitzond over dit onderwerp staan beleggingen van pensioenfondsen in de wapenindustrie duidelijk op de agenda.² De uitzending was een eye-opener voor velen, inclusief de beheerders van het pensioengeld zelf, die - getuige hun uitspraken in het programma – zich veelal niet bewust leken van de verontwaardiging die investeringen in landmijn- of clusterbomproductie teweeg brengen. In de dagen na de uitzending regende het persberichten van politieke partijen, vakbonden en maatschappelijke organisaties die hun verontwaardiging uitspraken en verder onderzoek verlangden. Gezien een aantal ad-hoc oproepen om druk uit te oefenen op de pensioenfondsen moet ook een groot aantal individuen op eigen titel hebben gereageerd.³

Met het nu voor u liggende onderzoek hebben we nadrukkelijk de bedoeling gehad verder te kijken dan landmijnen en clustermunitie, wapens die deels al verboden zijn, dan wel op de nominatie staan dat te worden, omdat ze veel burgerslachtoffers maken en daarmee in strijd zijn met de Conventie van Genève. Daarnaast wordt door pensioenfondsen namelijk ook belegd in vele andere militaire producten, die evengoed controversieel zijn. Wat bijvoorbeeld te denken van kernwapens, waarvan er bijna twintig jaar na het einde van de Koude Oorlog nog steeds vele duizenden gevechtsklaar gehouden worden, ruim voldoende om deze planeet onleefbaar te maken. Bedrijven in de VS, Frankrijk en Groot-Brittannië verdienen nog altijd miljarden aan onderhoud en productie van deze, door het Internationale Gerechtshof illegaal verklaarde, massavernietigingswapens. Even zo controversieel zijn de Hellfire raketten waarmee Israël vanuit Apache en Black Hawk helikopters Palestijnse tegenstanders – en toevallige passanten - vermoordt. Zo ook de beleggingen in Halliburton, dat onder andere de gevangenis op Guantanamo Bay bouwde.

Over controversieel gesproken: dat etiket past ook de wapenverkopen aan arme, autoritair bestuurde landen die militaire macht belangrijker vinden dan sociale ontwikkeling; of aan landen die in een gewapend conflict verwickeld zijn. Voor de tien grootste wapenfabrikanten, plus zo'n 25 andere bedrijven die we in dit rapport onder het vergrootglas hebben gelegd, geldt stuk voor stuk dat ze bij dergelijke handel betrokken zijn. Voor dit rapport zijn we de beleggingen van pensioenfondsen in die bedrijven nagelopen en de treurige conclusie is dat in al die bedrijven Nederlands pensioengeld zit. Zo heeft Nederland's grootste pensioenfonds, het ABP,

1 Zie bijvoorbeeld publicaties rond de rol van exportkredietmaatschappijen op <http://www.stopwapenhandel.org/projecten/Exportkrediet/exportkrediet.html>.

2 Zie "Het clusterbomgevoel", Zembla 18 maart 2007, op

http://zembla.vara.nl/Maatschappelijk_debat.2064.0.html?&tx_ttnews%5BbackPid%5D=2063&tx_ttnews%5Btt_news%5D=1300&cHash=0c794c220d Op 10 juni jl. had het programma een vergelijkbare uitzending over de positie van banken.

3 Zie bijvoorbeeld: de actieoproep van de SP "Kom in actie voor een pensioen zonder bijmaak":

<http://www.sp.nl/nieuws/actie/eerlijkpensioen/>

120 miljoen euro gestoken in Lockheed Martin, een van 's werelds grootste wapenproducenten met activiteiten op het gebied van kernwapens, gevechtsvliegtuigen, oorlogsschepen en velerlei bommen. Hoewel precieze cijfers niet bestaan, is uit ons onderzoek duidelijk geworden dat de waarde van die investeringen in de wapenindustrie in de miljarden lopen. Alle mooie woorden over de 3 P's - People Planet Profit – ten spijt, zijn duurzaamheidscriteria voor de meeste pensioenfondsen boterzacht.

Het vervelende aan pensioenfondsen is dat de individuele werknemer - degene van wie het geïnvesteerde geld feitelijk is — vaak weinig keuzevrijheid heeft, want gebonden is aan een pensioenfonds van zijn bedrijf of bedrijfstak. Waar het bij een spaarrekening vrij gemakkelijk is van bank te veranderen, zit je vast aan je pensioenfonds. Juist daarom hebben pensioenfondsen een extra verantwoordelijkheid waar het gaat om heldere en maatschappelijke verantwoorde criteria voor hun beleggingsbeleid – in het bijzonder daar waar het gaat om misschien wel de meest controversiële bedrijfstak die er is: de wapenindustrie.

Dat dit zeer wel mogelijk is toont een van 's werelds grootste pensioenfondsen, het Noorse Government Pension Fund. Dat heeft sinds enkele jaren een ethische raad ingesteld die toeziet op het investeringsbeleid. Het Noorse fonds hanteert een zwarte lijst van bedrijven die niet voldoen aan zijn ethische standaard. Op grond daarvan zijn de tien grootste wapenfabrikanten uitgesloten, net als een serie anderen, omdat hun activiteiten botsten met de criteria die het pensioenfonds zichzelf heeft opgelegd. Dit alles gaat gepaard met de grootst mogelijke transparantie, zodat alle partijen volkomen helder is waarom bepaalde beslissingen genomen worden.

Pensioenfondsen hebben ongetwijfeld lering getrokken uit de storm van kritiek die na Zembla ontstond. Zo hebben ABP en PGGM aangekondigd aandelen in landmijnen en clusterbomfabrikanten te verkopen en staat bij beide een duidelijker geformuleerd wapenbeleid op de agenda. Niettemin vrezen we dat er nog een lange weg te gaan is naar een werkelijk duurzaam beleggingsbeleid, dat verder gaat dan het verwijderen van een paar van de rotste appels. Wij denken dat een aanzienlijk deel van de Nederlanders die bij een pensioenfonds is aangesloten bezwaar heeft tegen een oudedagsvoorziening die deels in de wapenindustrie wordt belegd. Blijvende maatschappelijke druk is daarom essentieel. Wij hopen dat dit rapport daaraan een bijdrage zal leveren.

1. Pensioenfondsen

Pensioenfondsen zijn organisaties die aan de deelnemers aan het fonds een uitkering (pensioen) uitkeren na pensionering. De deelnemers betalen daarvoor pensioenpremie gedurende hun werkzame leven.⁴ In veel gevallen is deelname aan een bepaald pensioenfonds voor werknemers bij een bepaald bedrijf of in een bepaalde bedrijfstak verplicht. Er wordt onderscheid gemaakt tussen bedrijfstakpensioenfondsen, ondernemingspensioenfondsen en beroepspensioenfondsen, elk grotendeels in een eigen koepel verenigd. Daarnaast wordt een deel van de (aanvullende) pensioenregelingen uitgevoerd door verzekeringsmaatschappijen.

Koepels van pensioenfondsen in Nederland				
Koepel	Belegd vermogen (miljard euro)	Aantal actieven	Aantal gepensioneerden	Aantal pensioenfondsen
Vereniging van Bedrijfstakpensioenfondsen (VB) ⁵	ruim 400	4.700.000	1.200.000	82
Stichting voor Ondernemingspensioenfondsen (OPF) ⁶	150	900.000	600.000	ruim 360
Unie van Beroepspensioenfondsen (UvB) ⁷	18	43.000	18.000	11

Naast bijvoorbeeld vastgoed en obligaties, beleggen pensioenfondsen een deel van hun vermogen in aandelen van bedrijven. Dit rapport concentreert zich alleen op het aandelenbezit van pensioenverstrekkers. Pensioenfondsen hebben soms een eigen afdeling vermogensbeheer, soms is dit uitbesteed.

Over het algemeen bestaat het bestuur van een pensioenfonds uit vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers (bijvoorbeeld vakbonden). Een raad van gepensioneerden kan het bestuur van advies voorzien.⁸

Het totale belegd vermogen op de Nederlandse pensioenmarkt (pensioenfondsen en verzekeraars) bedraagt ongeveer 800 miljard euro's, waarmee de pensioenfondsen belangrijke spelers op de internationale markt zijn.⁹ Ter vergelijking: het Bruto Binnenlands Product van Nederland bedroeg over 2005 'slechts' ruim 500 miljard euro.¹⁰

⁴<http://nl.wikipedia.org/wiki/Pensioenfondsen>

⁵Profiel VB, www.vvb.nl, gelezen april 2007; "Nagenoeg alle bedrijfstakpensioenfondsen zijn bij VB aangesloten."

⁶www.opf.nl, gelezen april 2007; de bij de OPF aangesloten fondsen vertegenwoordigen ongeveer 90% van het totaal aantal aangesloten deelnemers in ondernemingspensioenfondsen.

⁷Wat is en wat doet de UvB, www.uvb.nl, gelezen april 2007; "De leden van de UvB zijn de elf beroepspensioenfondsen in Nederland."

⁸Wie beslist er over pensioen?, www.pensioenkijker.nl

⁹Hans Goslinga, De moraal van Bos is niet genoeg tegen het kapitaal, *Trouw*, 14 april 2007; P.J.M. Akkermans, Breek Pensioenwet open voor concurreren op Europese markt, *Financieel Dagblad*, 22 februari 2007.

¹⁰CBS, Macro-economische gegevens, april 2007.

Een groot deel van het belegde vermogen komt voor rekening van de vijf grootste pensioenfondsen, allemaal bedrijfstakpensioenfondsen. Daarvan behoren ABP en PGGM met een gezamenlijk vermogen van 290 miljard euro tot de twintig grootste pensioenfondsen ter wereld.

Kerngegevens grootste Nederlandse pensioenfondsen (naar belegd vermogen)				
Pensioenfonds	Belegd vermogen (miljard euro)	Aantal actieven	Aantal gepensioneerden	Aantal werkgevers
ABP ¹¹	208,9	1.106.000	735.000	4.091
PGGM ¹²	81,2	1.104.000	193.700	19.000
PMT ¹³	31,5	ca. 400.000	ca. 140.000	ca. 33.000
PME ¹⁴	20,5	146.000	150.000	1.300
SPF ¹⁵	11,8	28.662	24.038	65

Pensioenfondsen in dit rapport

De in de volgende tabel genoemde pensioenfondsen komen aan de orde in dit rapport. Naast de vijf grootste pensioenfondsen, zijn dit 17 pensioenfondsen waarover informatie achterhaald werd met betrekking tot hun aandelenbeleggingen en/of hun beleid ten aanzien van investeringen in wapenproducerende bedrijven.

Naam	Afkorting	Sector(en) / onderneming
Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds	ABP	Overheid, onderwijs
Bedrijfstakpensioenfonds Bouwnijverheid	BPF Bouw	Bouwnijverheid
Bedrijfstakpensioenfonds Schilders-, Afwerkings- en Glaszetbedrijf	BPF Schilders	Schilders-, afwerkings- en glaszetbranche
Bedrijfstakpensioenfonds voor de Metalelektro	PME	Metalelektro
Loyalis (aanvullend pensioen)		Overheid en onderwijs
Pensioenfonds ABN-Amro	Pf ABN	ABN Amro
Pensioenfonds DSM Nederland	Pf DSM	DSM
Pensioenfonds FNV		FNV-organisaties
Pensioenfonds Grafische Bedrijven		Grafimedia
Pensioenfonds Horeca & Catering	PH&C	Horeca, catering
Pensioenfonds ING	Pf ING	ING
Pensioenfonds Metaal en Techniek	PMT	Metaal, techniek

11ABP, Jaarverslag 2006, april 2007.

12PGGM, Jaarverslag 2006, april 2007.

13PMT, Kwartaalbericht Pensioenfonds Metaal en Techniek 1e kwartaal 2007, 19 april 2007.

14PME, Rendement PME 2006, 18 januari 2007; PME, Profiel, www.metalelektropensioen.nl

15Spoorwegpensioenfondsen, Jaarverslag 2006, 2007.

Naam	Afkorting	Sector(en) / onderneming
Pensioenfonds PNO Media		Media
Pensioenfondsen Shell	Pf Shell	Royal Dutch Shell Groep
Pensioenfonds Unilever Nederland (Progress)		Unilever
Pensioenfonds voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke belangen	PGGM	Zorg en welzijn
Rabobank Pensioenfonds		Rabobank
Spoorwegpensioenfonds	SPF	Spoorwegen
Stichting Bedrijfstakpensioenfonds Waterbouw	BPF Waterbouw	Waterbouw
Stichting Bedrijfstakpensioenfonds Zorgverzekeraars	SBZ	Zorgverzekeringen
Stichting Pensioenfonds Akzo Nobel	Pf Akzo	Akzo Nobel
Stichting Pensioenfonds Openbaar Vervoer	SPOV	Openbaar vervoer

2. Beleggingsbeleid pensioenfondsen

Pensioenfondsen beleggen in vele honderden ondernemingen over de hele wereld. In welke bedrijven belegd wordt, wordt in eerste instantie bepaald door het verwachte rendement. Andere overwegingen, zoals 'maatschappelijk verantwoord ondernemen', kunnen ook een rol spelen.

Maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) wordt door de Sociaal-Economische Raad (SER) gedefinieerd als "het bewust richten van de ondernemingsactiviteiten op lange termijn waardecreatie in drie dimensies: markt (het economisch rendement), mens (de gevolgen voor de mens, binnen en buiten de onderneming) en milieu (de effecten op het natuurlijk leefmilieu)."¹⁶ MVO wordt daarom vaak gekenschetst als de 3 P's: People Planet Profit. Met de opkomst van het MVO is er ook meer aandacht gekomen voor verantwoord beleggen. Beleggen waarbij naast rendement ook gekeken wordt naar hoe een bedrijf omgaat met werknemers, met het milieu en de maatschappelijke effecten van hetgeen het bedrijf doet.

De meeste pensioenfondsen hebben hun beleggingsbeleid ondergebracht onder het kopje 'corporate governance'. Beleid op dit vlak staat vaak nog in de kinderschoenen. Een ethisch beleid over waar wel en niet in belegd wordt is nog nauwelijks ontwikkeld. Ten aanzien van beleggingen in wapenproducerende bedrijven hebben maar weinig pensioenfondsen duidelijke richtlijnen opgesteld. Als er al iets over gezegd wordt, gebeurt dit vaak in vage termen.

Uitsluitingen

Een aantal pensioenfondsen doen wel concrete uitspraken op dit vlak, maar zijn niet allemaal even goed controleerbaar door gebrek aan openheid over de beleggingen. Ondermeer PGGM¹⁷, SBZ¹⁸ en het Bedrijfstakpensioenfonds voor de Waterbouw¹⁹ hanteren het criterium dat er niet belegd wordt in bedrijven die meer dan 50% van hun omzet halen uit militaire goederen. PGGM, zeker een van de meest transparante fondsen, werkt met een zwarte lijst: "PGGM heeft een zwarte lijst van ondernemingen wereldwijd. Hierin beleggen wij principieel niet. Dat zijn bedrijven zoals Lockheed Martin en Raytheon. Dat zijn belangrijke toeleveranciers van de militaire industrie. Sinds vorig jaar zijn we bezig met het verfijnen van dit beleid. Hierbij ligt onze focus op het uitsluiten van wapens die juist tot burgerslachtoffers leiden. Misschien halen we hierdoor iets minder rendement. Maar het is het principe wat voor ons telt."²⁰ Omdat de implementatie van de nieuwe PGGM richtlijnen nog niet is afgerond, komt PGGM pas later deze zomer met die zwarte lijst naar buiten.²¹ Eind juni verklaarde PGGM dat het bedrijven gaat uitsluiten die "betrokken zijn bij de handel en productie van massavernietigingswapens en bij wapens die ook na een

16SER, Advies over maatschappelijk verantwoord ondernemen: de winst van waarden, 15 december 2000.

17PGGM, Reactie PGGM op Zembla uitzending van 18 maart, 20 maart 2007; Gerry van der Lit, 'Diep geraakt door discussie bommen', Algemeen Dagblad, 13 april 2007.

18SBZ, Onrust over beleggingen in de wapenindustrie, 21 maart 2007.

19BPF Waterbouw, Verklaring inzake de beleggingsbeginselen, 22 juni 2006.

20PGGM, PGGM is koploper in verantwoord beleggen, april 2007.

21Correspondentie PGGM met Campagne tegen Wapenhandel, 2 en 10 juli 2007.

militair conflict nog slachtoffers maken.”²² Daaronder verstaat PGGM biologische, chemische en nucleaire wapens, alsook anti-personeelmijnen, clusterbommen en munitie met verarmd uranium.²³

BPF Schilders schreef in reactie op de Zembla uitzending dat ze zich zal onthouden van beleggingen in bepaalde soorten wapens: “Het mag duidelijk zijn dat het bestuur van het BPF Schilders het beleggen in bedrijven die dergelijk wapentuig produceren afwijst. Je kunt zeggen: ik ben aandeelhouder en gebruik mijn aandeelhouderschap om invloed uit te oefenen in dat bedrijf. Maar je kunt ook zeggen: ik wil hier absoluut niets mee te maken hebben. Het laatste geldt voor het BPF Schilders.”²⁴

Onduidelijker is het beleid van PMT. Kees van Dongen, werkgeversvoorzitter binnen het bestuur van dit fonds, zei in 2006: “PMT hanteert onder meer het criterium dat we geen beleggingen doen in bijvoorbeeld bedrijven die handelen in ijsberenbont of wapens. We maken gebruik van een extern bureau dat dit bekijkt.”²⁵ Omdat PMT geen overzicht geeft van bedrijven waarin belegd wordt, noch een naar bedrijf uitgesplitste verantwoording van het stemgedrag, valt deze bewering niet te controleren. In het op de website uiteengezette corporate governance- en stembeleid is over uitsluitingen op basis van wapenhandel niets terug te vinden.²⁶

“Wapens koop je niet bij de bloemist”

Voor andere pensioenfondsen blijft het beleid ten aanzien van ethisch beleggen steken in algemene termen. Zo blijft vaak vaag wanneer tot afstoten van aandelen besloten kan worden. Veelvuldig wordt daarbij ook gerept over engagement, of een dialoog die met bedrijven over mogelijk controversiële activiteiten wordt aangegaan. Investerings in de defensie-industrie worden door onderstaande fondsen in ieder geval niet uitgesloten.

ABP schrijft in haar beleggingsbeginselen:

“ABP werkt uiteraard niet mee aan een beleggingstransactie die - bijvoorbeeld op grond van het internationale recht - verboden is.

Voorts onthoudt ABP zich van een belegging:

- indien daardoor strafbare of moreel verwerpelijke gedragingen worden bevorderd;
- indien de belegging - zo zij zou worden verricht - in onmiddellijk verband staat met een schending van mensenrechten of fundamentele vrijheden.

Indien aannemelijk is dat er sprake zal zijn van een zodanig verband, en ABP is zich daarvan bewust, zal ABP afzien van die belegging.”²⁷

In reactie op de Zembla-uitzending zei Roderick Munsters, directeur Vermogensbeheer van het ABP, ondermeer: “[Zo] werd in het programma Zembla onze belegging in Lockheed Martin fors op de korrel genomen. Het klopt dat ABP, voornamelijk indirect via indexbeleggingen in dit bedrijf belegt. Maar het klopt ook dat de Nederlandse overheid met datzelfde Lockheed Martin een miljardencontract heeft afgesloten voor de bouw van de Joint Strike Fighter. [...] Stoppen met alle

22PGGM, PGGM verdiept verantwoord beleggen vanuit identiteit, 28 juni 2007.

23PGGM Uitsluitingenbeleid 2007, 22 juni 2007.

24BPF Schilders, Reactie op de uitzending van Zembla, website, gelezen april 2007.

25Bendert Zevenbergen, 'Banen zijn geen criterium', Financieel Dagblad, 8 december 2006.

26PMT, Corporate Governance PMT, website PMT, gelezen april 2007.

27ABP Vermogensbeheer, Verklaring inzake de beleggingsbeginselen, december 2005.

bedrijven die iets met de wapenindustrie te doen hebben, is heel moeilijk en we willen dat ook niet. We betalen allemaal belasting in ons land voor een goed defensieapparaat. Als onze Nederlandse soldaten worden uitgezonden naar de brandhaarden in deze wereld, verwachten we dat ze met het beste materiaal worden uitgezonden wat er is. En dat materiaal koop je niet bij de bloemist.”²⁸

Dat mag zo zijn, gezien de massale investeringen van ABP in wapenproducenten, zoals die in het vervolg van dit rapport aan de orde komen, is het de vraag wat hun beleggingsbeginselen in de praktijk waard zijn. Positief punt: als gevolg van de commotie over Zembla besloot ABP daags na de uitzending aandelen in bedrijven die betrokken zijn bij landmijnen en clusterwapens te verkopen. Het ABP heeft beleggingen in vier met name genoemde producenten van landmijnen (General Dynamics, Alliant, Textron en Singapore Technologies) afgestoten. Hoewel het ABP heeft verklaard ook uit fabrikanten van clustermunitie te stappen, wil het fonds desgevraagd bevestigen noch ontkennen of negen bedrijven die volgens ons onderzoek daarin actief zijn inmiddels uit de beleggingsportefeuille zijn gehaald. Zolang niet vaststaat dat het ABP deze beleggingen inderdaad heeft afgestoten hebben wij er voor gekozen die in de tabellen van beleggingen te laten staan.

Ook PNO Media heeft naar aanleiding van Zembla het beleid aangescherpt en zegt voortaan bedrijven die betrokken zijn bij de productie van landmijnen of clustermunitie uit te sluiten.²⁹

Het Spoorwegpensioenfonds zegt in reactie op de uitzending van Zembla: “Maatschappelijk verantwoord beleggen is geen wetenschap. Meninge hierover verschillen. [...] Het beleid van het pensioenfonds is dat als zaken niet passen in het beleid, hier vragen over worden gesteld aan die bedrijven. Als dat niet leidt tot verandering, zal het pensioenfonds in laatste instantie het aandeel verkopen. [...] Voor een goed begrip: wij sluiten tot nu toe op voorhand geen bedrijven uit van de beleggingsportefeuille. Zoals hiervoor al is aangegeven, spreekt het voor zich, dat wij uiteindelijk wel tot verkoop over zullen gaan als een bedrijf geen positieve ontwikkelingen laat zien na het aangaan van de dialoog.”³⁰

Het Pensioenfonds Openbaar Vervoer kiest een soortgelijke aanpak, maar welke criteria het daarbij hanteert wordt niet duidelijk: “Er is in 2006 gekozen voor engagement. Hierbij worden vooraf geen bedrijven op voorhand uitgesloten in de aandelenselectie, wel wordt de invloed van het engagement geëvalueerd. Mocht ondanks het engagement het bedrijf zijn beleid op dit gebied niet aanpassen, dan zal het fonds de aandelen in het betreffende bedrijf (deels) verkopen.”³¹

Engagement krijgt ondermeer vorm in het stemgedrag van pensioenfonds op aandeelhoudersvergaderingen. Later in dit rapport komen we hier nog op terug.

Het Pensioenfonds van de FNV gaat uit van de People, Profit, Planet-gedachte: “De FNV heeft gekozen voor een maatschappelijk verantwoord beleggingsbeleid. Het beleid moet voldoen aan sociale- en milieucriteria en is gefundeerd op de internationaal gehanteerde People, Profit, Planet-gedachte. Hierbij wordt gestreefd naar een balans tussen enerzijds een gezonde financiële situatie en een behoorlijk

28ABP, Hoe belegt ABP?, ABP Magazine, nummer 8, april 2007.

29Correspondentie PNO Media met Campagne tegen Wapenhandel, 9 juli 2007.

30Spoorwegpensioenfonds, Het Spoorwegpensioenfonds reageert op Zembla, 19 maart 2007.

31Pensioenfonds Openbaar Vervoer, Maatschappelijk verantwoord beleggen, website, gelezen april 2007.

rendement, en anderzijds een rechtvaardig sociaal beleid en zorg voor het milieu.”³² Wat de precieze criteria zijn waarmee het fonds werkt, wordt helaas niet duidelijk. Zo is niet bekend of wapenhandel hier deel van uitmaakt.

Rendement gaat voor

Er zijn ook pensioenfondsen die duidelijk stellen dat rendement op hun beleggingen belangrijker is dan maatschappelijke overwegingen. Als zij al een (deels) maatschappelijk verantwoorde aandelenportefeuille hebben, dan is deze vooral onderworpen aan rendementseisen.

Zo startte BPF Bouw in 2003 met een portefeuille gebaseerd op maatschappelijk verantwoorde beleggingscriteria. Voorwaarde is dat deze portefeuille minstens even veel oplevert als wanneer er enkel op basis van financiële criteria wordt belegd.³³ Hoewel dit met het oog op een goede pensioenverstrekking geen onredelijke voorwaarde lijkt, kan deze ook gemakkelijk worden aangegrepen om van duurzaam beleggen af te zien.

Zo zette het Rabobank Pensioenfonds enkele jaren geleden een proef met een maatschappelijk verantwoorde beleggingsportefeuille al snel weer stop: “Belangrijke oorzaken hiervan zijn dat enkele uitgesloten sectoren, zoals de wapen- en tabaksindustrie, in diverse jaren beter presteerden en dat een sector als duurzame energie achterbleef.”³⁴

Het Pensioenfonds Horeca & Catering kiest eveneens voor rendement boven maatschappelijk verantwoord beleggen: “Soms is het beleggen volgens criteria van maatschappelijke verantwoordelijkheid in strijd met het behalen van een zo hoog mogelijk rendement. Een zo hoog mogelijk rendement heeft voor PH&C prioriteit.”³⁵ PME is ook duidelijk: “PME doet niet aan liefdadigheid. Wij stellen rendement voorop – een maatschappelijk verantwoorde aanpak is dan ook een middel, en geen doel. [...] We laten ons er niet op voorstaan dat we beleggingen doen die door het grote publiek worden beschouwd als ‘maatschappelijk verantwoord.’”³⁶ De wapenindustrie als zodanig sluit PME niet uit. Wel heeft PME in mei besloten beleggingen in bedrijven die landmijnen of clustermunities produceren afgevoerd.³⁷

Rendement van duurzaam beleggen

Hoewel het een volstrekt legitieme keuze zou zijn iets minder financieel rendement binnen te halen ten gunste van een duurzamere beleggingsstrategie, is het rendement amper een issue waar het om uitsluitingen gaat, zo vindt men ook in de financiële wereld zelf.

De ASN Bank, een van koplopers in Nederland op het gebied van ethisch beleggen, sluit meer dan de helft van de bedrijven waarin belegd zou kunnen worden uit, waaronder alle wapenproducenten. Het beleid op dit gebied wordt zelfs aangescherpt: “Bedrijven die wapens produceren sluiten we al uit. Maar we noemden met name vernietigingswapens, nu sluiten we expliciet alle wapens uit. Natuurlijk

³²Pensioenfonds FNV, Vermogensbeheer, website, gelezen april 2007.

³³BPF Bouw, Jaarverslag 2005, augustus 2006.

³⁴Rabobankpensioenfonds, Jaarverslag 2004, mei 2005.

³⁵Pensioenfonds Horeca en Catering, PH&C reageert op uitzending Zembla, 20 maart 2007.

³⁶Nederlands Pensioen- en Beleggingsnieuws, Verbeter de wereld, begin bij PME, 8 maart 2006.

³⁷Correspondentie met PME, 4 juli 2007.

zijn de Nederlandse soldaten in Afghanistan ook bewapend, maar je weet nooit waar wapens terecht komen. Uiteindelijk is het een ethische afweging: Waar is de wereldvrede het meest mee gediend? Bovendien zit er een praktische kant aan. Als je bepaalde wapens toestaat, wordt het moeilijk een grens te trekken”, aldus Piet Sprengers, hoofd duurzaamheidsbeleid van de ASN Bank.³⁸ Dit strenge beleid heeft geen negatief effect op het behaalde rendement volgens Sprengers: “Studies hebben aangetoond dat duurzaam beleggen niet slechter rendeert, misschien zelfs iets beter.”

Zwijgen

Naast bovenstaande pensioenfondsen, die allemaal tenminste op enige wijze beleid openbaar maken over beleggingen in de wapenindustrie of maatschappelijk verantwoord beleggen in het algemeen, zijn er ook veel pensioenfondsen waarbij helemaal niets hierover te vinden valt. Dat betekent niet per definitie dat er niets aan gedaan wordt, maar het geeft wel aan dat het niet als speerpunt beschouwd wordt. In een tijd waarin aan MVO steeds meer belang gehecht wordt, is moeilijk voorstelbaar dat pensioenfondsen over zoiets niet naar buiten zouden treden, wanneer zij zich hiervoor inzetten.

Government Pension Fund (Noorwegen) hanteert zwarte lijst

Het Government Pension Fund van de Noorse overheid is een van de grootste pensioenfondsen ter wereld, met een vermogen van ruim 220 miljard euro.³⁹ Dit enorme vermogen is grotendeels afkomstig uit winsten van de nationale olie-industrie.

Het fonds werkt met een duidelijk uitgelegd en transparant uitsluitingenbeleid. Hiervoor is in 2004 een aparte adviesraad, de Council on Ethics, ingesteld die aanbevelingen doet over het uitsluiten van bedrijven.⁴⁰ De Council werkt op basis van door het Ministerie van Financiën opgestelde ethische richtlijnen. Over wapenhandel is daarin opgenomen:

“The Advisory Council shall issue recommendations on negative screening of one or several companies on the basis of production of weapons that through normal use may violate fundamental humanitarian principles.”⁴¹

Verder is als algemene richtlijn, die ook op wapenproducenten van toepassing kan zijn, opgenomen: “The Council shall issue recommendations on the exclusion of one or several companies from the investment universe because of acts or omissions that constitute an unacceptable risk of the Fund contributing to:

–Serious or systematic human rights violations, such as murder, torture, deprivation of liberty, forced labour, the worst forms of child labour and other forms of child exploitation;

- Serious violations of individuals’ rights in situations of war or conflict;
- Severe environmental damages;

38Gijs Moes, 'Duurzaam levert prima rendement', Trouw, 20 april 2007.

39http://www.norges-bank.no/Pages/Article_42086.aspx. Zie ook Mark Landler, “Selling oil is easier than investing ethically, Norway finds”, International Herald Tribune, 2 May 2007.

40<http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/andre/Ethical-Guidelines-for-the-Government-Pension-Fund---Global-/History.html?id=434896>. Zie ook: www.etikkradet.no

41Norwegian Government Pension Fund, Ethical Guidelines, 22 December 2005.

- Gross corruption;
- Other particularly serious violations of fundamental ethical norms.”

Op basis van de wapenhandelrichtlijn zijn door de Council on Ethics tot nu toe onderzoeken uitgevoerd naar betrokkenheid van bedrijven bij de productie van kernwapens, antipersoonsmijnen en clustermunition. Hiervoor worden niet-bindende aanbevelingen gedaan aan het Ministerie van Financiën, dat de definitieve beslissing over het uitsluiten van een bedrijf neemt. Deze beslissingen zijn openbaar.⁴²

De verrichte onderzoeken hebben geleid tot de uitsluiting van de volgende bedrijven:⁴³

- Alliant Techsystems
- BAE Systems
- Boeing
- EADS
- Finmeccanica
- General Dynamics
- Honeywell International
- L-3 Communications
- Lockheed Martin
- Northrop Grumman
- Poongsan
- Raytheon
- Safran
- Singapore Technologies Engineering
- Thales
- United Technologies

Alle bedrijven waarnaar onderzoek gedaan wordt, worden in staat gesteld te reageren en zelf informatie aan te leveren. In de praktijk wordt door deze bedrijven maar weinig gebruikt gemaakt van deze optie.

Door de duidelijke en open manier van werken is het Government Pension Fund op het gebied van uitsluitingen een voorbeeld voor andere pensioenfondsen. Een punt van kritiek is dat duidelijk nog niet de hele bestaande portefeuille aan de ethische richtlijnen getoetst is. Daarin komen verschillende bedrijven voor, waaronder een aantal die in dit rapport besproken worden, waarvan de activiteiten niet in overeenstemming met deze richtlijnen zijn.⁴⁴

Rol van de overheid

In België is het sinds kort bij wet verboden te investeren in bedrijven die antipersoonsmijnen of clustermunition ontwikkelen, produceren of verhandelen.⁴⁵ Die wet geldt daarmee ook voor investeringen van pensioenfondsen. De productie van en handel in antipersoneelsmijnen is, conform het Verdrag van Ottawa, al in meer dan 150 landen verboden.⁴⁶

⁴²<http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/andre/Ethical-Guidelines-for-the-Government-Pension-Fund---Global-/Recommendations-and-Letters-from-the-Advisory-Council-on-Ethics.html>

⁴³<http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/andre/Ethical-Guidelines-for-the-Government-Pension-Fund---Global-/Companies-Excluded-from-the-Investment-U.html?id=447122>

⁴⁴http://www.norges-bank.no/upload/NBIM/holdings_2006.pdf (portefeuille per 31 december 2006); het gaat bijvoorbeeld om Caterpillar, DaimlerChrysler, Hanwha en Rolls Royce.

⁴⁵Netwerk Vlaanderen, België bant investeringen in clustermunition, 1 maart 2007.

⁴⁶<http://www.icbl.org/treaty/members>

Naar aanleiding van de uitzending van Zembla over beleggingen van pensioenfondsen spraken enkele Nederlandse politici zich ook uit voor aangescherpte regelgeving. Staf Depla (PvdA) wil een verbod op beleggingen in producenten van producten waarvan de VN of de Nederlandse regering besloten heeft dat gebruik ervan zou moeten worden verboden, zoals antipersoonsmijnen.⁴⁷ Krista van Velzen (SP) zei: “Wij willen een wettelijk verbod op investeringen door pensioenfondsen in clustermunition en landmijnen.”⁴⁸

GroenLinks, bij monde van Kees Vendrik, sprak zich uit voor een zwarte lijst: “GroenLinks pleit voor een zwarte lijst waarop foute investeringen zijn opgenomen. Pensioenfondsen, die onder toezicht staan van De Nederlandsche Bank, mogen geen participaties aangaan die op deze lijst voorkomen.”⁴⁹ Een motie met deze strekking werd door GroenLinks, SP en Partij voor de Dieren ingediend op 5 april 2007.⁵⁰ Staatssecretaris Frank Heemskerk van Economische Zaken moet niets hebben van dergelijke maatregelen: “Wij gaan niet bepaalde beleggingen van pensioenfondsen verbieden. Pensioenfondsen hebben zich aan de wet te houden. [...] Ik verzet mij tegen een zwarte lijst.”⁵¹ De motie werd op 10 april bij stemming in de Tweede Kamer verworpen; alleen de fracties die de motie ingediend hadden stemden voor.⁵²

Reacties van vakbonden

De uitzending van Zembla over beleggingen van pensioenfondsen leverde ook reacties van vakbonden op. Niet onbelangrijk, want vakbondsvertegenwoordigers maken vaak deel uit van het bestuur van pensioenfondsen.

Vice-voorzitter Rienk van Splunder van het CNV zegt: “Wapens die volgens internationale richtlijnen verboden zijn, daar moet je eigenlijk niet in willen investeren. Ik vind het volstrekt ongepast dat pensioenfondsen hier willens en wetens in investeren. Met name een reactie waarin gezegd wordt dat rendement boven alles gaat, kan dus echt niet.”⁵³ Voor een verbod op investeringen in bepaalde sectoren is het CNV echter niet. Van Splunder: “Laten we wel zijn: we hebben als Nederland ook een leger die we van tanks en andere militaire wapens moeten voorzien om hun taak uit te kunnen oefenen. En onze politiemensen sturen we ook niet ongewapend de straat op. Het is dus niet zo dat alle investeringen in defensie en militaire wapens ongeoorloofd of fout zijn. Maar er zijn wel degelijk grenzen. Ik zou zeggen: in het geval er internationale verdragen of afspraken zijn tegen een bepaalde ontwikkeling, en clusterbommen vallen daar zeker onder, dan zijn dat richtlijnen die pensioenfondsen ook heel goed zouden kunnen volgen bij hun investeringsbeleid.” Ook Peter Gortzak, vice-voorzitter van het FNV, hamert op internationale afspraken: “Die smerige troep [landmijnen en clustermunition] moeten ze eruit gooien. Als er internationale afspraken liggen, dan moeten de fondsen zich daaraan houden.”⁵⁴

Deze reacties zijn bemoedigend en vinden hopelijk een vervolg in een actieve opstelling van de vakbondsvertegenwoordigers in pensioenfondsbesturen.

47PvdA, Stop pensioenbeleggingen in vuile bedrijven, 19 maart 2007.

48Krista van Velzen, Kom in actie voor een pensioen zonder bijsmaak, SP website, 20 maart 2007.

49Kees Vendrik, GroenLinks wil zwarte lijst van foute beleggingen voor pensioenfondsen, GL website, 19 maart 2007.

50Tweede Kamer, Handelingen, 58-3279, 5 april 2007.

51Tweede Kamer, Handelingen, 58-3283, 5 april 2007.

52Tweede Kamer, Handelingen, 59-3322, 10 april 2007.

53CNV, CNV: beleggingscode voor pensioenfondsen, 19 maart 2007.

54FNV, Niet beleggen in bommen en granaten, 20 maart 2007.

Tegelijkertijd geven ze ook aan dat er nog veel gewerkt zal moeten worden aan een goed beleggingsbeleid. Niemand wil beleggingen in clusterbommen, maar vooralsnog zijn deze niet verboden, al wordt daar wel naartoe gewerkt. Een ethisch beleggingsbeleid kan niet volstaan met enkel het uitsluiten van twee of drie typen wapens die feitelijk (bijna) verboden zijn. Maatschappelijk verantwoord ondernemen gaat verder dan het volgen van de wettelijke kaders.

In een brief aan het pensioenfonds van Shell dringen FNV Bondgenoten, CNV Bedrijvenbond en De Unie aan op een transparanter en maatschappelijk verantwoord beleggingsbeleid.⁵⁵ Een van de eerste stappen daarin zou het afstoten van beleggingen in fabrikanten van clusterbommen moeten zijn, aldus de bonden. Tot dusver hanteert Shell alleen financiële criteria; een nieuw beleggingsbeleid is in de maak.

Nauwelijks beleid

In de praktijk is door Nederlandse pensioenfondsen tot nu toe amper serieus beleid gevoerd rond beleggen in de defensiegerelateerde industrie. Vrijwel geen enkel pensioenfonds heeft een uitsluitingenbeleid zoals het Noorse overheidspensioenfonds dat bijvoorbeeld heeft. Met uitsluitingen op basis van duidelijke richtlijnen, die op een transparante manier worden toegepast, worden ongewenste beleggingen voorkomen.

Het door enkele fondsen gebruikte criterium dat niet belegd wordt in bedrijven die meer dan 50% van hun omzet uit wapenhandel halen is weliswaar een begin, maar is tamelijk willekeurig. Van de twintig grootste wapenbedrijven ter wereld blijven er negen onder die grens.⁵⁶ Die zouden op basis van zo'n criterium dus prima in een 'ethische beleggingsportefeuille' passen, terwijl hun militaire omzet in absolute termen veel groter is dan die van kleinere bedrijven die volledig afhankelijk zijn van militaire orders. Bovendien zegt zo'n criterium niets over het type wapens dat geproduceerd wordt of over de landen waaraan geleverd wordt.

Met de uitsluiting op papier van bedrijven met meer dan 50% militaire omzet en bedrijven die betrokken zijn bij de productie van massavernietigingswapens, clusterbommen, anti-personeelmijnen en verarmd uranium munitie komt het recente beleid van PGGM vooralsnog als beste uit de bus.⁵⁷ Toch blijven ook daar vooralsnog vraagtekens staan voor wat betreft de definitie van die criteria en implementatie van het beleid, gezien de verschillende bedrijven die op dit moment nog deel uitmaken van het beleggingsuniversum van PGGM (zie hoofdstuk 3). Hopelijk worden die vraagtekens later deze zomer opgehelderd met de bekendmaking van hun zwarte lijst. Ook zou het nieuwe mensenrechtenbeleid van PGGM zich ondubbelzinnig moeten uitspreken tegen ondernemingen die wapens leveren aan dictatoriale landen of aan spanningshaarden. In een reactie meldt PGGM daar nadrukkelijk wel op te letten. In eerste instantie zal "worden getracht een gedragsverandering te

55Frank van Alphen, Vakbonden: 'Shell-fonds moet uit clusterbom', de Volkskrant, 3 juli 2007.

56Te weten: EADS, United Technologies, Rolls Royce, Computer Sciences Corp, ITT Industries, General Electric, Honeywell, Halliburton en Safran. Zie: SIPRI, The 100 largest arms-producing companies, 2005; in: E. Surry and the SIPRI Arms Industry Network, App. 9A (pp. 374-382), SIPRI Yearbook 2007, Oxford University Press, Oxford, 2007.

57PGGM Uitsluitingenbeleid 2007, 22 juni 2007; PGGM, PGGM verdiept verantwoord beleggen vanuit identiteit, 28 juni 2007; PGGM, PGGM is koploper in verantwoord beleggen, april 2007.

bewerkstelligen, voordat eventueel wordt besloten over uitsluiting”.⁵⁸

De uitzending van Zembla over beleggingen van pensioenfondsen heeft veel maatschappelijke onrust veroorzaakt. Pensioenfondsen voelen zich dan ook genoodzaakt hierop te reageren. Zulke reacties beperken zich tot de belofte een en ander nog eens goed te bekijken en in een enkel geval om daadwerkelijk bedrijven die betrokken zijn bij de productie van landmijnen of clusterbommen uit het aandelenpakket te schrappen. Gezien het ad-hoc karakter van de reactie lijkt die vooral ingegeven om de huidige kritiek te pareren. Toch is het hoopgevend dat een kreet als maatschappelijk verantwoord beleggen na jaren van vooral mooie woorden nu misschien eindelijk meer concrete vormen gaat aannemen. Twee van de grootste pensioenkoepels, de Vereniging van Bedrijfstakpensioenfondsen (VB) en de stichting voor Ondernemingspensioenfondsen (OPF), hebben in juni aangekondigd om met hun achterban aan de ontwikkeling van zulk beleid te gaan werken.⁵⁹

Helaas richten veel van de terecht verontwaardigde reacties zich vooralsnog alleen op een zeer beperkt deel van de wapenindustrie. De problematiek van (burger) slachtoffers van militair geweld is uiteraard veel breder dan enkel landmijnen en clusterbommen. Naar ons idee horen bijvoorbeeld bedrijven die kernwapens produceren of die wapens verkopen aan militaire regimes of oorlogsgebieden net zo min in een ethische beleggingsportefeuille thuis. Als pensioenfondsen werkelijk serieus nieuw beleid ontwikkelen en daarbij hun beleggingen in de wapenindustrie tegen het licht houden, zullen ze ook naar dergelijke aspecten moeten kijken.

58 Correspondentie PGGM met Campagne tegen Wapenhandel, 10 juli 2007.

59 Gezamenlijk persbericht VB, OPF en Universiteit Maastricht, 19 juni 2007

3. De praktijk: miljardenbeleggingen in wapenhandel

De beschikbare informatie over beleggingen van pensioenfondsen levert een schokkend beeld op: er wordt voor miljarden in wapenhandel en militaire productie belegd. Zo belegt ABP in honderden bedrijven die zich bezighouden met wapen- of andere militaire productie. De totale investeringen op dit vlak bedragen meer dan 5 miljard euro. Ook PGGM belegt, ondanks het restrictievere investeringsbeleid, in tientallen ondernemingen in het segment van militaire productie. De totale waarde van deze aandelen is meer dan 1 miljard euro.

Op de volgende pagina's komen de beleggingen in de tien grootste wapenproducenten ter wereld aan de orde, gevolgd door voorbeelden van beleggingen in andere bedrijven. Daarbij is gebruik gemaakt van informatie van de pensioenfondsen zelf en van de Amerikaanse beurswaakhond SEC.⁶⁰

3.1 Beleggingen in de tien grootste wapenproducenten

Elk jaar publiceert het vermaarde Zweedse onderzoeksinstituut SIPRI een top 100 van grootste wapenproducerende bedrijven. De eerste tien hiervan zijn verantwoordelijk voor het leeuwendeel van de wereldwijde wapenproductie. Met 179 miljard dollar omzet uit wapenverkoop, vertegenwoordigen ze ruim 60% van de wereldproductie die naar schatting 290 miljard dollar bedraagt.⁶¹ Deze tien bedrijven produceren een breed scala aan wapens, die aan landen over de hele wereld geleverd worden. Via samenwerkingsverbanden, dochterondernemingen en dergelijke reikt hun invloed binnen de internationale defensiesector nog verder.

10 grootste wapenproducerende bedrijven (2005)

	Bedrijf	Land/ regio	Omzet wapenverkoop (mln \$)	Totale omzet (mln \$)	% wapenverkoop van totale omzet
1	Boeing	VS	28.050	54.845	51
2	Northrop Grumman	VS	27.590	30.721	90
3	Lockheed Martin	VS	26.460	37.213	71
4	BAE Systems	VK	23.230	28.020	83
5	Raytheon	VS	19.800	21.894	90
6	General Dynamics	VS	16.570	21.244	78
7	Finmeccanica	Italië	9.800	14.265	69
8	EADS	Europa	9.580	42.545	23
9	L-3 Communications	VS	8.970	9.445	95
10	Thales	Frankrijk	8.940	12.765	70

Bron: SIPRI, The 100 largest arms-producing companies, 2005; in: E. Surry and the SIPRI Arms Industry Network, App. 9A, pp. 374-382, SIPRI Yearbook 2007, Oxford University Press, Oxford, 2007.

⁶⁰Zie bijlage 1 voor een uitgebreide verantwoording van de bronnen.

⁶¹Trends in Arms Production, <http://www.sipri.org/contents/milap/milex/aprod/trends.html>

Alle tien staan ze vanwege betrokkenheid bij de productie van clustermunition en/of kernwapens op de zwarte lijst van het Noorse Government Pension Fund.⁶² Voor Nederlandse pensioenfondsen zijn er blijkbaar minder bezwaren, zo blijkt uit het overzicht op de volgende pagina. Alleen al ABP belegt in aandelen van negen van de tien bedrijven, in totaal voor ruim 1 miljard dollar. Wat het ABP betreft valt ook op dat recent wel aandelen General Dynamics zijn verkocht, maar niet van andere clusterbomfabrikanten, zoals Lockheed Martin, Raytheon en L-3, ondanks beloften in die richting.⁶³

PGGM, het op een na grootste pensioenfonds van Nederland belegt maar in een bedrijf uit de top tien: nummer één Boeing, ondanks een militaire omzet van net boven de 50% en orders voor het Amerikaanse kernwapenprogramma.

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in grootste wapenproducerende bedrijven												
Bedrijf	ABP	Loyalis	Pf ABN	Pf Akzo	BPF Bouw	Pf PNO	Pf DSM	Pf ING	Pf Shell	PME	PGGM	SPF
Boeing	x	x		x		-	x	x	x	x	x	x
Northrop Grumman	x	-				-	x	x	x	-	-	x
Lockheed Martin	x	x		x		-	x	x	x	-	-	x
BAE Systems	x			x	x	x				x	-	-
Raytheon	x	x		x		-	-	x	x	-	-	-
General Dynamics	-	-		x		-	-	x	x	-	-	-
Finmeccanica	x				x	-				x	-	-
EADS	x		x	x		-	-	x	-	x	-	-
L-3 Communications	x	-				-	-	x	x	-	-	-
Thales	x				x	-				-	-	-

x = belegging; - = geen belegging; blanco = niet bekend

Een gedetailleerd overzicht van de beleggingen van Nederlandse pensioenfondsen per bedrijf volgt hieronder. Van elk bedrijf worden bovendien enkele controversiële activiteiten onder de loep genomen. Het gaat daarbij om de productie van bepaalde soorten wapens, specifieke leveranties, gevallen van corruptie enzovoort.

⁶²Zie hoofdstuk 2

⁶³Novum, ABP stopt ook met beleggen in clusterbommen, 12 april 2007. Hoewel het ABP heeft verklaard ook uit fabrikanten van clustermunition te stappen, wil het fonds desgevraagd bevestigen noch ontkennen of negen bedrijven die volgens ons onderzoek daarin actief zijn inmiddels uit de beleggingsportefeuille zijn gehaald. Zolang niet vaststaat dat het ABP deze beleggingen inderdaad heeft afgestoten hebben wij er voor gekozen die in de tabellen van beleggingen te laten staan.

Gedragcode van de Europese Unie betreffende Wapenuitvoer⁶⁴

De bekendste internationale standaard aangaande wapenexporten is de Gedragcode Wapenuitvoer van de Europese Unie. Deze gedragcode bestaat uit criteria aan de hand waarvan over de uitvoer besloten moet worden. De code werd in 1998 door de Europese Unie aangenomen en is sindsdien ook leidraad voor de Nederlandse regering.

Volgens de gedragcode mag bijvoorbeeld geen uitvoervergunning afgegeven worden als:

- daarmee verplichtingen onder het VN Handvest of specifieke wapenbeheersingsovereenkomsten geschonden worden, zoals bij de uitvoer van antipersoneel-mijnen;
- er een duidelijk risico bestaat dat de goederen gebruikt worden voor interne repressie;
- de export een gewapend conflict kan veroorzaken of verlengen;

Daarnaast spelen de hoogte van de defensie-uitgaven van het land van bestemming een rol, net als de mate waarin dat land het internationaal recht respecteert en de mensenrechten eerbiedigt. De toepassing van de gedragcode is echter een zaak van de individuele lidstaten, waardoor de interpretatie van de diverse criteria in de praktijk flink uiteen loopt. Landen doen elk jaar verslag aan de EU over de toepassing van de gedragcode.⁶⁵

3.1.1 Boeing

Kernwapens

Boeing is vooral bekend als vliegtuigbouwer, voor zowel de civiele als de militaire markt. Bekende typen waaraan het meebouwt zijn de B-2 bommenwerpers (met kernwapentaak) en de F-15, F-18 en F-22 gevechtsvliegtuigen. Daarnaast maakt Boeing ook een hele serie bommen en raket(systemen), waaronder nucleaire. Zo heeft het bedrijf een contract tot 2010 voor onderhoud en upgrade van de Minuteman, een door Boeing gebouwde kernraket.⁶⁶

Boeing produceert verder de Apache gevechtshelikopter, die ook bij de Nederlandse luchtmacht in gebruik is en is ingezet in Irak en Afghanistan. De Israëlische krijgsmacht zet die helikopter in voor liquidaties van Palestijnen.⁶⁷ "De Apache heeft aangetoond waardevol te zijn voor gerichte aanslagen," aldus de Israëlische generaal b.d. Isaac Ben-Israel.⁶⁸ De Apache is eveneens veel verkocht aan Egypte, Koeweit, Saoedi-Arabië en de Verenigde Arabische Emiraten, bepaald geen landen die het predikaat democratie verdienen, bovendien gelegen in een van de meest ontvlambare regio's ter wereld.

⁶⁴Zie voor de gehele tekst:

<http://www.stopwapenhandel.org/projecten/Europa/linksEU/EUGedragcodewapenexport.html>

⁶⁵Zie bijvoorbeeld de meest recente rapportage op

http://www.stopwapenhandel.org/projecten/Europa/linksEU/eighth_annual_report_EU.pdf

⁶⁶<http://www.boeing.com/history/boeing/minuteman.html>

⁶⁷Amos Harel and Aluf Benn, Full Gaza invasion 'just a matter of time' says Israel, Ha'aretz, 10 August 2002.

⁶⁸Campagne tegen Wapenhandel, Apaches voor Israel, 't Kan Anders, nr. 8, 2003.

Hellfire

Een van de bekendste raketten die Boeing produceert, in samenwerking met Lockheed Martin, is de Hellfire, die veel door Apache en Black Hawk helikopters wordt gebruikt. Deze raket is de afgelopen jaren veelvuldig ingezet bij min of meer gerichte aanslagen. Zo werd Hamas-leider Sheik Yassin op 22 maart 2004 door het Israëlische leger met behulp van een Hellfire geliquideerd.⁶⁹ Op 13 april 1996 werd een Libanese ambulance uit het dorp Mansuri door Israëlische Apaches beschoten met Hellfire raketten. Zes personen - vier kinderen en twee vrouwen - kwamen om.⁷⁰ Ook het Amerikaanse leger zet de Hellfire in voor liquidatie operaties. Bekend is het geval waarin de CIA in Jemen met een Hellfire vanuit een onbemand vliegtuig een auto met vermeende terroristen opblies.⁷¹ In Afghanistan werden drie boeren, op zoek naar restanten van eerder afgevuurde raketten om het metaal ervan te verkopen, vermoord door een Hellfire raket. "Ze zijn alledrie doormidden geschoten. Het waren gewoon arme mensen die geld wilden verdienen voor hun gezinnen", aldus een dorpsgenoot van de drie.⁷²

Naast zulke speciale operaties, wordt de Hellfire ook op grote schaal 'gewoon' in oorlogen ingezet. Zo startte Desert Storm in januari 1991, door met Hellfires radarsystemen van het Iraakse leger te bestoken.⁷³ In deze oorlog werden tussen de 2900 en 4000 van deze raketten ingezet. Ook in het huidige conflict in Irak ZIJN EN worden massaal Hellfires gebruikt. Omdat er een tekort dreigde te ontstaan, drong het Pentagon zelfs succesvol aan de levertijd terug te brengen van een half jaar naar enkele weken.⁷⁴

Tenminste negen Nederlandse pensioenfondsen beleggen in aandelen Boeing. Voor ABP gaat het om ruim een kwart miljard dollar.

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in Boeing	
Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	269,29
Loyalis	0,90
Pensioenfonds Akzo Nobel	niet bekend
Pensioenfonds DSM	4,43
Pensioenfonds ING (totaal ING Investment Management)	4,50
Pensioenfondsen Shell (Shell Asset Management)	14,05
PGGM	76,94
PME	niet bekend
SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfonds en Pensioenf. OV)	9,90

⁶⁹Brian Whitaker, Assassination method: surveillance drone and a Hellfire missile, Guardian, 23 March 2004

⁷⁰Robert Fisk, Death in Bethlehem, made in America – nothing to do with us, say US manufacturers of weapons inflicting random death on Palestinians, The Independent, 15 April 2001

⁷¹AP, US kills al-Qaeda suspects in Yemen, USA Today, 11 May 2002

⁷²Doug Struck, Casualties of US miscalculations, Washington Post, 11 February 2002

⁷³<http://www.globalsecurity.org/military/systems/munitions/agm-114-employ.htm>

⁷⁴<http://www.globalsecurity.org/military/systems/munitions/agm-114-chron.htm>

3.1.2 Northrop Grumman

Kernwapens

Northrop Grumman produceert ondermeer militaire schepen, bommenwerpers, radarsystemen en navigatiesystemen voor kernwapens.⁷⁵ B-2 bommenwerpers van het bedrijf werden ingezet in de oorlog in voormalig Joegoslavië (1999) en in de aanvallen op Afghanistan (2001) en Irak (2003). De B-2 is verder ook geschikt voor gebruik van kernwapens.

In 1997 won het bedrijf voor de duur van vijftien jaar het ICBM Prime Integration Contract, voor het onderhoud aan Amerika's Minuteman III intercontinentale kernraketten.⁷⁶

Huurlingen

Het bedrijf is als private military company door de Amerikaanse overheid ingeschakeld in de 'War on drugs' in Colombia.⁷⁷ Dit uiterst controversiële programma betekent in feite deelname aan de jarenlange burgeroorlog, waar vooral de arme bevolking van Colombia slachtoffer van is.

Door militaire operaties aan het bedrijfsleven uit te besteden is er nauwelijks parlementaire controle mogelijk. Verantwoording hoeft alleen afgelegd te worden aan het Pentagon. Dat krijgt zo de vrije hand in aansturing van de activiteiten van de betrokken bedrijven.

Vinnell, een dochteronderneming van Northrop Grumman, is sinds 1975 verantwoordelijk voor het trainen van de Nationale Garde van Saoedi-Arabië. De belangrijkste taak van deze militaire eenheid is het neerslaan van interne oppositie tegen de heersende koninklijke familie.⁷⁸

Zeker vijf Nederlandse pensioenfondsen beleggen in Northrop Grumman; ABP bezit bijna 100 miljoen dollar aan aandelen.

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen Northrop Grumman

Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	99,97
Pensioenfonds DSM	2,38
Pensioenfonds ING (totaal ING Investment Management)	1,57
Pensioenfondsen Shell (Shell Asset Management)	6,06
SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfonds en Pensioenf. OV)	6,18

⁷⁵CAAT, Northrop Grumman, september 2003.

⁷⁶<http://www.ms.northropgrumman.com/markets/MDMissilesystem.html>

⁷⁷Max Jourdan, Protecting people or profit?, BBC News, 14 december 2004.

⁷⁸SourceWatch, Vinnell Corporation, Center for Media and Democracy, January 2006; GlobalSecurity.org, Saudi Arabian National Guard, 27 April 2005; http://en.wikipedia.org/wiki/Saudi_Arabian_National_Guard.

3.1.3 Lockheed Martin

Kernwapens

Lockheed Martin behoort al jaren met Boeing en Northrop Grumman tot de grootste drie wapenproducenten ter wereld. En net als die andere twee is het betrokken bij bouw en onderhoud van kernwapens. Lockheed Martin maakt de Trident kernwapens voor de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk en beheert samen met anderen het Nevada nucleaire testgebied.⁷⁹ Daarnaast is het bedrijf hoofdaannemer van het onderhoudsprogramma van de Britse kernwapens op het Atomic Weapons Establishment in Aldermaston.⁸⁰

Clusterbommen

Ook diverse soorten clustermunitie behoren tot het arsenaal. De met M77-submunitie uitgeruste MLRS M-26-raket is sinds Operatie Desert Storm (1991) in gebruik bij de Amerikaanse krijgsmacht.⁸¹ Israël heeft die vorig jaar tijdens de oorlog met Libanon gebruikt. Een andere clusterbom van Lockheed Martin is de ATACMS, die zowel in 1991 als in 2003 door de Amerikanen in Irak is afgeschoten.⁸² Nog een andere Lockheed Martin raket, de JASSM, wordt in varianten met clustermunitie geleverd.⁸³ Tenslotte maakt het bedrijf een belangrijk hulpstuk voor clusterbommen: de Wind Corrected Munitions Dispenser.⁸⁴

Gevechtsvliegtuigen

Het klantenbestand van Lockheed Martin omspannt vrijwel de gehele wereld en daaronder ook landen in oorlog- of spanningsgebieden, mensenrechtenschenders en straatarme landen.

Het bekendst is het bedrijf misschien nog wel om de gevechtsvliegtuigen, zoals de bij de Nederlandse luchtmacht in gebruik zijnde F16. De F16 is ook geleverd aan landen in spanningsgebieden en/of met een slechte reputatie op het gebied van mensenrechten, zoals Indonesië, Israël, Jordanië, Pakistan en Zuid-Korea.

De Joint Strike Fighter zal als nieuwste generatie gevechtsvliegtuig de komende jaren een belangrijk deel van het werk van Lockheed Martin gaan bepalen. 'Gevoelige' landen als Turkije en Israël nemen nu al deel aan het project. Veel huidige F16-gebruikers zullen op den duur waarschijnlijk op de JSF overstappen.

Opmerkelijke klanten van Lockheed Martin-vliegtuigen

Type vliegtuig

Opvallendste klanten⁸⁵

C-130 Hercules

Algerije, Bangladesh, Botswana, Chili, Colombia, Ecuador, Egypte, Ethiopië, Filippijnen, Gabon, India, Indonesië, Iran, Israël, Jordanië, Kameroen, Liberia, Libië, Niger, Nigeria, Pakistan, Saoedi-Arabië, Soedan, Sri Lanka, Taiwan, Tsjaad, Turkije, Zuid-Korea

⁷⁹<http://www.reachingcriticalwill.org/corporate/dd/lm.html>

⁸⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Atomic_Weapons_Establishment

⁸¹ <http://www.designation-systems.net/dusrm/app4/mlrs.html>

⁸² Iraq profile, <http://www.stopclustermunitions.org/info.asp?c=14&id=18>; U.S. Using Cluster Munitions In Iraq, Human Rights Watch, 1 April 2003, <http://hrw.org/english/docs/2003/04/01/usint5475.htm>

⁸³ http://www.textrondefense.com/pdfs/datasheets/blu108_datasheet.pdf

⁸⁴ <http://www.designation-systems.net/dusrm/app5/wcmd.html>

⁸⁵ Aerospace Sourcebook 2007, Aviation Week & Space Technology; World Defence Almanac, Military Technology 1/2007.

Opmerkelijke klanten van Lockheed Martin-vliegtuigen

F16	Egypte, Indonesië, Israël, Jordanië, Koeweit, Pakistan, Taiwan, Turkije
F-35 (Joint Strike Fighter)	Deelname in ontwikkeling: Israël, Turkije
P-3 Orion	Chili, Iran, Pakistan, Zuid-Korea

Lockheed Martin produceert verder samen met Boeing de Hellfire raket (zie 3.1.1).

Tenminste zeven Nederlandse pensioenfondsen zijn aandeelhouder van Lockheed Martin.⁸⁶ PME heeft onlangs het belang afgestoten.

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen Lockheed Martin

Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	120,30
Loyalis Financial Services	0,43
Pensioenfonds Akzo Nobel	niet bekend
Pensioenfonds DSM	3,52
Pensioenfonds ING (totaal ING Investment Management)	4,80
Pensioenfondsen Shell (Shell Asset Management)	8,39
SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfonds en Pensioenf. OV)	7,60

3.1.4 BAE Systems

Controversiële klanten

BAE Systems, voorheen British Aerospace, is het grootste Britse defensiebedrijf. Het produceert ondermeer vliegtuigen, schepen, onderzeeërs, gevechtsvoertuigen, tanks, munitie, raketten en elektronische systemen voor de militaire markt. In het jaarverslag 2005 toont BAE Systems zich uiterst optimistisch over nieuwe militaire conflicten: "New threats and conflict arenas are placing unprecedented demands on military forces and presenting BAE Systems with new challenges and opportunities".⁸⁷

Dat conflictgebieden en mensenrechtenschenders een belangrijke afzetmarkt voor het bedrijf zijn, blijkt uit een kleine dwarsdoorsnede van gebruikers van een aantal producten. Militair materieel van BAE Systems belandde de afgelopen jaren in ondermeer India, Indonesië, Saoedi-Arabië, Tanzania en Zimbabwe.⁸⁸

⁸⁶Hoewel het ABP heeft verklaard uit fabrikanten van clustermunitie te stappen, wil het fonds desgevraagd bevestigen noch ontkennen of Lockheed Martin uit de beleggingsportefeuille is gehaald. Zolang niet vaststaat dat het ABP deze belegging inderdaad heeft afgestoten hebben wij er voor gekozen die te laten staan.

⁸⁷BAE Systems, Annual report 2005

⁸⁸www.caat.org.uk

Opvallendste klanten van wapens van BAE Systems ⁸⁹	
Type militair product	Opvallendste klanten
Vliegtuigen	
F-35 (JSF; onderaannemer)	Deelname in ontwikkeling: Israël, Turkije
Hawk	Bahrein, India, Indonesië, Kenia, Koeweit, Maleisië, Oman, Saoedi-Arabië, Verenigde Arabische Emiraten, Zimbabwe, Zuid-Afrika, Zuid-Korea
Tornado	Saoedi-Arabië
Typhoon (Eurofighter)	Saoedi-Arabië
Voertuigen	
Bv-206	Chili, China, Maleisië, Pakistan
Challenger 2	Oman
Artillerie	
Mark 45	Thailand, Turkije, Zuid-Korea
Kleine wapens	
SA80	Jamaica, Mozambique, Zimbabwe

Kernwapens

BAE Systems is mede-eigenaar van MBDA⁹⁰, dat de nieuwe ASMP-A kernraket bouwt voor de Franse krijgsmacht. Het Noorse Government Pension Fund (zie hoofdstuk 2) heeft BAE om die reden uitgesloten van belegging.⁹¹

Corruptie

BAE Systems is aan de lopende band in het nieuws wegens corruptieschandalen. Het SFO (Serious Fraud Office) van de Britse overheid onderzoekt momenteel maar liefst zes zaken:⁹²

- Chili: betalingen aan de inmiddels overleden ex-dictator Pinochet voor hulp in het sluiten van wapendeals;
- Qatar: in het kader van een wapenverkoop in 1996 werden miljoenen ponden betaald aan drie fondsen die onder controle staan van de minister van Buitenlandse Zaken;
- Roemenië: betaling van smeergeld om de verkoop van twee fregatten in 2003 rond te krijgen;
- Tanzania: miljoenenbetalingen om de destijds al uiterst controversiële verkoop van een militair luchtverkeercontrolesysteem door te drukken in 2002;
- Tsjechië: in 2003 beschuldigden zowel de CIA als rivaliserende wapenhandelaren

⁸⁹www.baesystems.com; www.wikipedia.org

⁹⁰Een joint venture van Finmeccanica, BAE Systems en EADS.

⁹¹Recommendation on exclusion, 19 september 2005, <http://www.regjeringen.no/nb/dep/fin/tema/andre/Etiske-retningslinjer/Tilradninger-og-brev-fra-Etikkradet/Recommendation-on-exclusion.html?id=419589>

⁹²CAAT, BAE: a company out of control, April 2007.

- BAE van pogingen de Tsjechische overheid om te kopen bij de verkoop van gevechtsvliegtuigen. Ook de Tsjechische politie startte een onderzoek;
- Zuid-Afrika: in 2006 werden kantoor en woning in Engeland van de beruchte wapenhandelaar John Bredenkamp doorzocht in verband met een corruptieonderzoek van de SFO rond de verkoop van Hawk gevechtsvliegtuigen aan Zuid-Afrika in 1999.⁹³ Bredenkamp, naar verluidt ook in bezit van een Nederlands paspoort, was verkoopagent van BAE Systems voor zuidelijk Afrika.

Saoedi-Arabië

Saoedi-Arabië is een van de belangrijkste klanten van BAE Systems en goede klanten jaag je liver niet weg met vervelende corruptieonderzoeken. In misschien wel de meest spectaculaire corruptiezaak in jaren besloot de regering Blair in december 2006 een langlopend onderzoek van het SFO stop te zetten. Officieel gebeurde dit om 'redenen van nationale veiligheid', maar er is meer aan de hand.⁹⁴ Al jarenlang waren er aanwijzingen voor grootschalige omkoping bij wapenverkoppen aan Saoedi-Arabië in de jaren '80 van de vorige eeuw. Na uitgebreide publicaties van twee journalisten van de Guardian, werd in 2004 alsnog een onderzoek door het SFO gestart. Saoedi-Arabië reageerde furieus en dreigde de bestelling van 72 Eurofighter Typhoon gevechtsvliegtuigen te annuleren. Met een beroep op het dreigende verlies van werkgelegenheid werd ook in Groot-Brittannië zelf aangedrongen op beëindiging van het onderzoek. Eind vorig jaar kwam dat besluit dan ook van de regering Blair, bang om het Saoedische koningshuis en BAE Systems nog meer in verlegenheid te brengen. Een beslissing die terecht tot woedende reacties uit de politiek, de publieke opinie en maatschappelijke organisaties leidde.⁹⁵

BAE Systems zelf ontkent de aantijgingen stelselmatig en is voor zover bekend ook niet eerder veroordeeld voor corruptie. De lange lijst onderzoeken door de SFO, en inmiddels ook de Zwitserse en Amerikaanse autoriteiten, geven in ieder geval aan dat goede grond bestaat om de beschuldigingen uiterst serieus te nemen. Momenteel volgen de ontwikkelingen elkaar in zo hoog tempo op dat het lijkt alsof het net zich alsnog om BAE sluit.⁹⁶

Tenminste vijf Nederlandse pensioenfondsen beleggen in BAE Systems.

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen BAE Systems	
Pensioenfondsen	Waarde (mln \$)
ABP	165,19
BPF Bouw	niet bekend
Pensioenfondsen Akzo Nobel	niet bekend
Pensioenfondsen PNO Media	niet bekend
PME	niet bekend

⁹³David Leigh and Rob Evans, Arms broker's home and offices raided in fraud investigation, The Guardian, 19 oktober 2006; Stewart Tandler, Home raid on magnate amid BAE slush fund allegations, The Times, 19 oktober 2006.

⁹⁴David Leigh and Rob Evans, 'National interest' halts arms corruption inquiry, The Guardian, 15 december 2006

⁹⁵CAAT, BAE: a company out of control, April 2007

⁹⁶David Leigh and Rob Evans, Shares Plunge as US justice department launches inquiry into arms firm's Saudi deals, The Guardian, 27 juni 2007

3.1.5 Raytheon

Clustermunitie en kernbommen

Raytheon is vooral bekend als producent van raketten, waaronder de Tomahawk kruisraket en de Patriot luchtafweerraket. Het bedrijf produceert ook de JSOW raket, volgens eigen zeggen een “betaalbaar, zeer dodelijk wapen”.⁹⁷ De JSOW is in verschillende uitvoeringen leverbaar, waaronder een variant met BLU-97 en BLU-108 clustermunitie.⁹⁸ De JSOW kan door de meeste Amerikaanse gevechtsvliegtuigen worden afgeschoten en is ook genomineerd voor het Joint Strike Fighter gevechtsvliegtuig van Lockheed Martin.

Raketten van Raytheon, waaronder de JSOW, zijn de afgelopen jaren door de Amerikanen afgevuurd in voormalig Joegoslavië, Afghanistan en Irak.⁹⁹

Raytheon is ook verantwoordelijk voor de nucleaire kruisraket AGM-129, waarvan in maart 2007 werd aangekondigd dat die uit het Amerikaanse arsenaal zal verdwijnen.¹⁰⁰

Profiteren van conflicten

Direct na het opheffen van het Amerikaanse wapenembargo tegen India en Pakistan in 2001, was Raytheon het eerste bedrijf dat een order afsloot. Voor zo'n 120 miljoen dollar werden radarsystemen aan India geleverd.¹⁰¹ Op de klantenlijst van Raytheon staan verder ondermeer Israël, Egypte, Saoedi-Arabië, Turkije, Indonesië, Taiwan en Zuid-Korea, stuk voor stuk landen die zich bevinden in spanningsgebieden of bekend staan als mensenrechtenschenders.¹⁰²

Tenminste vijf Nederlandse pensioenfondsen zijn aandeelhouder van Raytheon. PME heeft recent het aandeel verkocht.¹⁰³

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen Raytheon	
Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	58,53
Loyalys Financial Services	0,50
Pensioenfonds Akzo Nobel	niet bekend
Pensioenfonds ING (totaal ING Investment Management)	3,79
Pensioenfondsen Shell (Shell Asset Management)	5,01

97http://www.raytheon.com/products/stellent/groups/public/documents/content/cms01_055754.pdf

98BLU-108 wordt geproduceerd door Textron, zie verderop in dit rapport.

99http://www.raytheon.com/products/stellent/groups/public/documents/content/cms01_055754.pdf

100<http://www.designation-systems.net/dusrm/m-129.html>

101India's defensiebudget weer fors omhoog terwijl treffen met Pakistan blijft dreigen, persbericht, Landelijke India Werkgroep en Campagne tegen Wapenhandel, 5 maart 2002.

102Frida Berrigan, Raytheon: “We own the kill chain”, March 2003.

103Hoewel het ABP heeft verklaard uit fabrikanten van clustermunitie te stappen, wil het fonds desgevraagd bevestigen noch ontkennen of Raytheon uit de beleggingsportefeuille is gehaald. Zolang niet vaststaat dat het ABP deze belegging inderdaad heeft afgestoten hebben wij er voor gekozen die te laten staan.

3.1.6 General Dynamics

Verarmd uranium munitie

General Dynamics maakt ondermeer onderzeeërs, pantservoertuigen en munitie. Een aantal typen munitie bevat verarmd uranium.¹⁰⁴ Gebruik van de munitie heeft langdurige schadelijke gevolgen voor het milieu en voor mensen die er mee in aanraking komen.¹⁰⁵ Verarmd uraniummunitie van General Dynamics is op grote schaal ingezet in de oorlogen tegen Irak in 1991 en 2003.¹⁰⁶

Clusterbommen

Ook van deze markt is General Dynamics thuis. De Hydra-70 is een vanuit een helikopter gelanceerde raket met cluster munitie en behoort tot de beter lopende producten van General Dynamics; in 2005 won het een contract van het Amerikaanse leger ter waarde van 900 miljoen dollar. De Hydra is standaarduitrusting voor bijvoorbeeld de Apache gevechtshelikopter en is op grote schaal ingezet in Afghanistan en Irak.¹⁰⁷ Nederland beschikt ook over de Hydra, maar kondigde onlangs aan het gebruik van clusterbommen voorlopig te staken.

General Dynamics maakt verder onderdelen voor de CBU-97 clusterbom; om die reden heeft het Noorse pensioenfonds General Dynamics op de zwarte lijst geplaatst.¹⁰⁸

Nieuwe landmijnen

De Verenigde Staten hebben het Landmijnenverdrag niet ondertekend. Momenteel lopen in de VS twee programma's, die als alternatief voor anti-personeelsmijnen worden ontwikkeld: Spider en het Intelligent Munitions System. In beide programma's is General Dynamics actief betrokken.¹⁰⁹

Guantanamo Bay

Analisten van de defensie-industrie menen dat General Dynamics van alle grote wapenproducenten het meest heeft geprofiteerd van de oorlog tegen Irak. Dit zou te danken zijn aan een goede afstemming op de materieelbehoeften van de Amerikaanse krijgsmacht.¹¹⁰

In 2006 kocht General Dynamics het bedrijf Anteon op. Anteon verzorgde ondermeer trainingen voor Amerikaanse militairen in verhoormethoden. Tot de opgeleide militairen behoorden latere ondervragers in Guantanamo Bay.¹¹¹

Zeker drie Nederlandse pensioenfonds beleggen in aandelen General Dynamics. Het ABP en PME hebben recent hun aandelenpakket in het bedrijf verkocht.¹¹²

104 General Dynamics Ordnance and Tactical Systems, Direct fire tank ammunition, www.gd-ots.com

105 www.bandepleteduranium.org

106 ICBUW, DU producers – arms companies, 27 oktober 2006, <http://www.bandepleteduranium.org/en/a/72.html>

107 <http://leahy.senate.gov/press/200505/050505.html>

108 <http://www.regjeringen.no/en/dep/fin/Selected-topics/andre/Ethical-Guidelines-for-the-Government-Pension-Fund---Global-/Recommendations-and-Letters-from-the-Advisory-Council-on-Ethics/Recommendation-on-Exclusion-of-Cluster-Weapons-from-the-Government-Petroleum-Fund.html?id=419583>

109 <http://www.icbl.org/lm/2006/us.html#Heading39>

110 Charlie Cray, The 10 most brazen war profiteers, AlterNet, 5 September 2006

111 Pratap Chatterjee, Interrogators for hire, IPS 15 March 2005; Michael Shaw, Guantanamo firm enters schools, Times Educational Supplement, 21 July 2006

112 Frank van Alphen, ABP stapt uit landmijnbedrijven, de Volkskrant, 6 april 2007

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen General Dynamics	
Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
Pensioenfonds Akzo Nobel	niet bekend
Pensioenfonds ING (totaal ING Investment Management)	9,45
Pensioenfondsen Shell (Shell Asset Management)	7,9

3.1.7 Finmeccanica

Finmeccanica is de grootste Italiaanse wapenfabrikant. Het moederconcern heeft een serie bedrijven onder zich, waarvan Alenia (vliegtuigbouw), AgustaWestland (helikopters) en Oto Melara (artilleriemunitie) de belangrijkste zijn. Alenia, EADS en BAE Systems zijn de drie belangrijkste bouwers van de Eurofighter Typhoon, dikwijls gepresenteerd als het Europese alternatief voor de Joint Strike Fighter.

Kernwapens

Samen met EADS en BAE Systems (elk goed voor 37,5%) is Finmeccanica (25%) eigenaar van MBDA, Europa's grootste fabrikant van raketten. MBDA bouwt ondermeer de nieuwe ASMP-A kernraket voor de Franse krijgsmacht. Het Noorse Government Pension Fund heeft Finmeccanica om die reden uitgesloten van belegging.¹¹³

Tenminste drie Nederlandse pensioenfondsen hebben aandelen Finmeccanica.

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen General Dynamics	
Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	51,84
BPF Bouw	niet bekend
PME	niet bekend

3.1.8 EADS

Kernwapens

EADS is eind jaren '90 ontstaan uit een aantal Europese luchtvaartfabrikanten uit Frankrijk, Duitsland en Spanje. Het formele hoofdkwartier bevindt zich in Amsterdam. Behalve dochter Airbus (dat naast passagiersvliegtuigen ook het militaire transportvliegtuig A400M bouwt), is het restant van de activiteiten van EADS vooral op wapenproductie gericht: gevechtsvliegtuigen, allerlei bewapende helikopters, militaire communicatiesystemen, raketten en kernwapens. Vanwege dat laatste staat EADS op de zwarte lijst van het Noorse Government Pension Fund.¹¹⁴

¹¹³Recommendation on exclusion, 19 september 2005, <http://www.regjeringen.no/nb/dep/fin/tema/andre/Etiske-retningslinjer/Tilradninger-og-brev-fra-Etikkradet/Recommendation-on-exclusion.html?id=419589>

¹¹⁴Norwegian Ministry of Defense, EADS still excluded from the Government Pension Fund – Global, 10 May 2006.

Clusterbommen

EADS dochter LFK bouwt tenminste twee soorten clusterbommen, namelijk de Autonomous Freeflight Dispenser System (AFDS) en de Dispenser Weapon System (DWS), die verkocht zijn resp. Griekenland en Zweden.¹¹⁵

Corruptie

EADS kocht eind jaren '90 in Zuid-Afrika politici om, om de verkoop van helikopters en gevechtsschepen te bespoedigen. Er werden gratis safari's aangeboden en Mercedessen met hoge korting verkocht. Een aantal vooraanstaande politici stapte op en er werd vervolging ingesteld tegen het Duitse hoofd van EADS in Zuid-Afrika.¹¹⁶

Olie op het vuur

EADS levert op grote schaal wapens aan landen in spanningsgebieden (India en Pakistan, Zuid-Korea, Taiwan), in burgeroorlog (Colombia) of met een slechte reputatie op het gebied van mensenrechten (Indonesië, Turkije, Qatar).¹¹⁷

In juli 2006 sloot EADS een contract met India voor de ontwikkeling van een 'missile warning system'. "India is a priority country for EADS as it offers market potential and solid aerospace and defence competences. This agreement is a clear signal of our commitment to India, not only as a market but also as an industrial partner", aldus een EADS directeur.¹¹⁸ Een dubieus samenwerkingsverband: India beschikt over kernwapens en heeft een uiterst gespannen verhouding met buurland Pakistan.

Tenminste vijf Nederlandse pensioenfondsen bezitten aandelen van EADS. ABP springt eruit met aandelen ter waarde van ruim 220 miljoen dollar.¹¹⁹ PGGM heeft recent een klein belang in EADS verkocht, maar houdt nog wel een fors belang in twee bedrijven die mede-eigenaar zijn van EADS, DaimlerChrysler en Lagardère, ter waarde van resp. 30.518.280 en 574.000 euro.

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen EADS	
Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	224,66
Pensioenfonds ABN Amro	niet bekend
Pensioenfonds Akzo Nobel	niet bekend
Pensioenfonds ING (totaal ING Investment Management)	niet bekend
PME	niet bekend

115Armada International, nummer 1, 2004, p.42; brief Aktionsbündnis landmine.de aan Council of Ethics for the Norwegian Pension Fund – Global, 1 juni 2007.

116BBC, South African admits arms deal fraud, 13 February 2003; Stockholm Dagens Nyheter, EADS accused of bribing South Africa to purchase weapons, 21 May 2002.

117Forum voor Vredesactie, Aankondiging aandeelhoudersactie EADS, Persbericht, 14 maart 2002; Forum voor Vredesactie en Campagne tegen Wapenhandel, Kritisch EADS-aandeelhoudersrapport, 2002.

118EADS, EADS and India join forces to develop a missile warning system, press release, 17 July 2006.

119Hoewel het ABP heeft verklaard uit fabrikanten van clustermunitie te stappen, wil het fonds desgevraagd bevestigen noch ontkennen of EADS uit de beleggingsportefeuille is gehaald. Zolang niet vaststaat dat het ABP deze belegging inderdaad heeft afgestoten hebben wij er voor gekozen die te laten staan.

3.1.9 L-3 Communications

Hulpje van het Pentagon op Guantanamo Bay en Abu Ghraib

L-3 Communications produceert een breed scala defensiegoederen en levert personeel voor allerhande militaire werkzaamheden. Zo is L-3 voor de Amerikaanse krijgsmacht actief in Afghanistan en Irak en op Guantanamo Bay, het Amerikaanse detentiecentrum op Cuba.¹²⁰ L-3 werknemers voeren daar opdrachten uit variërend van tolken tot het analyseren van verzamelde informatie ('intelligence').

Werknemers van Titan, een dochter van L-3, waren als ondervragers werkzaam in de beruchte Abu Ghraib-gevangenis in Irak.¹²¹ In deze gevangenis werden gedetineerden gemarteld. Volgens een intern rapport van de Amerikaanse krijgsmacht was hierbij ook personeel van de private ondernemingen Titan en CACI betrokken.¹²² Marteling komt ook voor in andere Amerikaanse gevangenissen in Irak en Afghanistan en in Guantanamo Bay, zo gaf het Pentagon inmiddels zelf toe.¹²³

Clustermunitie

L-3 Communications produceert ook onderdelen voor clustermunitie. In een brief aan het Noorse Government Pension Fund schreef het: "Norges Bank requested information regarding L-3 Communications' involvement in the development and/or production of components for cluster munition dispensers or the sub-munition contained therein. Two companies within L-3 Communications Corporation manufacture and design such products."¹²⁴

Dit alles weerhoudt tenminste drie Nederlandse pensioenfondsen er niet van te beleggen in aandelen van het bedrijf.¹²⁵

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen L-3 Communications

Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	11,24
Pensioenfonds ING (totaal ING Investment Management)	0,96
Pensioenfondsen Shell (Shell Asset Management)	3,85

3.1.10 Thales

Thales is een Frans bedrijf dat met het vroegere Hollandse Signaal Apparaten (HSA) - nu Thales Nederland - Nederland's grootste wapenfabrikant onder haar vleugels

¹²⁰www.l-3com.com

¹²¹Karel Beckman, In de VS is ook de oorlog geprivatiseerd, Financieel Dagblad, 6 november 2006.

¹²²Antenor Hallo de Wolf, Modern Condottieri in Iraq: privatizing war from the perspective of international and human rights law, Indiana Journal of Global Legal Studies, 2006; James Kwok, Armed entrepreneurs: private military companies in Iraq, Harvard International Review, spring 2006.

¹²³AFX, US acknowledges torture at Guantanamo; in Iraq, Afghanistan – UN, 24 June 2005.

¹²⁴Advisory Council on Ethics for the Norwegian Government Petroleum Fund, Recommendation on Exclusion of Cluster Weapons from the Government Petroleum Fund, 16 June 2005.

¹²⁵Hoewel het ABP heeft verklaard uit fabrikanten van clustermunitie te stappen, wil het fonds desgevraagd bevestigen noch ontkennen of L-3 uit de beleggingsportefeuille is gehaald. Zolang niet vaststaat dat het ABP deze belegging inderdaad heeft afgestoten hebben wij er voor gekozen die te laten staan.

heeft. Thales richt zich vooral op militaire elektronica: communicatieapparatuur, radarsystemen, vuurleidingsapparatuur, sonar, enzovoort.

Klandizie in brandhaarden

Tot de afnemers van de diverse producten van Thales behoren Bangladesh, Chili, India, Indonesië, Israël, Pakistan, Saoedi-Arabië, Taiwan, Thailand, Turkije en Zuid-Korea.¹²⁶ In een aantal van deze landen heeft Thales ook vestigingen, net als in bijvoorbeeld Egypte, Iran, Libanon en Libië.¹²⁷

Terwijl India en Pakistan begin 2002 aanstevenden op een grote militaire confrontatie – velen vreesden oorlog - stond Thales Nederland op een wapenbeurs in New Delhi. Hoewel op dat moment een Nederlands embargo op wapenhandel met beide landen rustte hoopte Thales kennelijk in 'betere tijden' gebruik te kunnen maken van de contacten die op zo'n beurs worden gelegd. De beurs werd ook bezocht door delegaties uit straatarme landen als Bangladesh, Bhutan en Nepal, waar op dat moment een burgeroorlog woedde.¹²⁸

Kernwapens

Thales is daarnaast betrokken bij de productie van kernwapens. Zo levert het 'guidance systems' voor kernkoppen van het bedrijf MBDA, een samenwerking van EADS, BAE Systems en Finmeccanica.¹²⁹ Aan EADS zelf worden 'infrastructurele diensten' geleverd voor de ontwikkeling van kernkoppen voor het Franse nucleaire arsenaal.¹³⁰ Tenslotte is Thales een van de producenten van het PA2 vliegdekschip voor de Franse marine, dat geschikt is voor het vervoer van kernwapens.¹³¹

Clusterbommen

Thales dochter TDA produceert verschillende soorten bommen en granaten, waaronder de PR Cargo clusterbom. TDA dochter Forges Zeebrugge produceert de FZ101 raket met acht submunities.¹³² Thales is uitgesloten van beleggingen door het Noorse Government Pension Fund wegens betrokkenheid bij de productie van clusterbommen.

Tenminste twee Nederlandse pensioenfondsen, waaronder ABP dat beloofd heeft uit fabrikanten van clustermunitie te stappen, zijn aandeelhouder van Thales.¹³³

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen Thales

Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	20,05
BPF Bouw	niet bekend

¹²⁶www.stopwapenhandel.org

¹²⁷http://www.thalesgroup.com/home/countries/ow_all_companies/ow_all_companies.htm

¹²⁸Campagne tegen Wapenhandel en Landelijke India Werkgroep, persbericht, 15 februari 2002

¹²⁹Netwerk Vlaanderen, Cluster bombs, landmines, nuclear weapons and depleted uranium weapons, April 2004

¹³⁰Ethix SRI, SRI and corporate involvement in nuclear weapons, Ethixpress, October 2006

¹³¹Defense Industry Daily, France steaming ahead on PA2/CVF carrier project, 9 March 2007

¹³²Nederlandse banken en de wapenindustrie, OxfamNovib, mei 2007

¹³³Hoewel het ABP heeft verklaard uit fabrikanten van clustermunitie te stappen, wil het fonds desgevraagd bevestigen noch ontkennen of Thales uit de beleggingsportefeuille is gehaald. Zolang niet vaststaat dat het ABP deze belegging inderdaad heeft afgestoten hebben wij er voor gekozen die te laten staan.

3.2 Andere controversiële beleggingen in de militaire industrie

Maatschappelijk verantwoord beleggen valt niet te rijmen met investeringen in de tien grootste wapenproducenten ter wereld. Allemaal zijn ze op enigerlei wijze betrokken bij de productie van kernwapens, verarmd uranium munitie of clusterbommen, of bij wapenverkopen aan conflictgebieden of militaire dictaturen. Voor veel pensioenfondsen vormt dit vooralsnog geen enkel beletsel in deze grootste wapenfabrikanten te beleggen.

Daarnaast zijn er nog talloze bedrijven afhankelijk van militaire orders; zeker voor een deel van hen geldt ook dat ze zeker niet passen in een ethische beleggingsportefeuille. In deze paragraaf komen een aantal uitgesproken voorbeelden aan de orde. De voorbeelden zijn, in tegenstelling tot de hiervoor behandelde bedrijven, meer thematisch gerangschikt.

3.2.1 Kernwapens, landmijnen en clusterbommen

De tien grootste wapenproducenten zijn allemaal betrokken bij de productie van landmijnen, clusterbommen of kernwapens. Hetzelfde geldt voor een aantal andere bedrijven die in de aandelenportefeuilles van Nederlandse pensioenfondsen voorkomen.

Bedrijf	Land	Kernwapens	Antipersoonsmijnen	Clustermunitie
Alliant Techsystems ¹³⁵	Verenigde Staten		x	x
Hanwha Corporation ¹³⁶	Zuid-Korea		x	
Honeywell	Verenigde Staten	x		
Poongsan	Zuid-Korea			x
Rheinmetall	Duitsland			x
Safran	Frankrijk	x		
Serco ¹³⁷	Verenigd Koninkrijk	x		
Singapore Technologies	Singapore		x	x
Tata Power	India			x
Textron	Verenigde Staten		x	x

134Selectie mede op basis van: <http://www.regierungen.no/en/dep/fin/Selected-topics/andre/Ethical-Guidelines-for-the-Government-Pension-Fund---Global-/Companies-Excluded-from-the-Investment-U.html?id=447122>; Jan Willem van Gelder en Christophe Schreire, Controversiële beleggingen van Nederlandse pensioenfondsen: een onderzoeksrapport voor Zembla, Profundo, maart 2007; http://hrw.org/backgrounder/arms/cluster0405/6.htm#_Toc100550284; <http://www.stopclustermunitions.org> http://www.dnbasa.com/ved_dnbno/01/12/Vital017.pdf; <https://www.kbc.be/IPA/D9e01/~N/~KBC/~BZJ0UW5/-BZIQJDK/BZIRLAT/BZIRT7V/BZJ0UV6/~BZJCELW>; http://www.passievoorvrede.nl/upload/wapens/report_cluster_weapons.pdf

135Alliant Techsystems produceert ook munitie met verarmd uranium; ICBUW, DU producers – arms companies, 27 October 2006.

136Hanwha's M18A1 Claymore AP-mijnen zouden nog dit jaar op de IDEX wapenbeurs in Abu Dhabi aangeprezen zijn; zie: Saeed Shah, Reed Elsevier AGM faces arms protest, Independent, 17 April 2007. ICBL's Landmine Monitor 2006 noemt productie en verkoop in 2005 door Hanwha van Claymore mijnen voor Nieuw Zeeland, http://www.icbl.org/lm/2006/south_korea.html

137Serco voert samen met Lockheed Martin en British Nuclear Fuel (BNFL) het management van AWE Aldermaston, de productie- en onderhoudsbasis van de Britse kernwapens.

Deze drie typen wapens maken maar een klein deel uit van het brede spectrum aan wapens. Toch worden ze vanwege hun aard en de effecten van hun inzet, met name voor de burgerbevolking, als controversiële wapens gezien. Er wordt dan ook op internationale schaal campagne tegen gevoerd. Deze campagnes hebben geleid tot een internationaal verbod op antipersoonsmijnen (Ottawa Conventie)¹³⁸. Onderhandelingen voor een verdrag voor een verbod op clustermunities zijn het afgelopen jaar in een stroomversnelling geraakt. Op het gebied van kernwapens is dat helaas niet het geval. Het aantal landen met 'de bom' groeit en de kernontwapening van de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad, de 'officiële' kernwapenstaten, stagneert. Er bestaan wel wereldwijd diverse kernwapenvrije zones.¹³⁹ Daarnaast verklaarde het Internationaal Gerechtshof in 1997 de inzet van en het dreigen met kernwapens in het algemeen in strijd met het internationaal recht.¹⁴⁰

Al deze ontwikkelingen ten spijt, beleggen Nederlandse pensioenfondsen nog in producenten van deze wapens. Het ABP heeft beleggingen in Alliant, Textron en Singapore Technologies afgestoten. Het ABP wil desgevraagd bevestigen noch ontkennen of ook Hanwha, Poongsan, Rheinmetall en Tata Power inmiddels uit de beleggingsportefeuille zijn gehaald. Zolang niet vaststaat dat het ABP deze beleggingen inderdaad heeft afgestoten hebben wij er voor gekozen die in de tabellen van beleggingen te laten staan. PGGM is onlangs uit Rheinmetall en Poongsan gestapt maar handhaaft nog wel een klein aandeel in Hanwha.

Bedrijf	Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
Alliant Techsystems	Pensioenfondsen Shell (Shell Ass. Manag.)	0,44
	ABP	2,04
Hanwha Corporation	PGGM	0,38
	SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfondsen)	niet bekend
Honeywell	ABP	61,37
	Pensioenfondsen DSM	1,59
	Pensioenfondsen ING (totaal ING Invest. Man.)	53,51
	Pensioenfondsen PNO Media	niet bekend
	Pensioenfondsen Shell (Shell Ass. Manag.)	10,21
	PGGM	50,62 niet bekend
PME		
	SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfondsen)	6,69

138Op 21 februari 2007 hadden 40 landen zich nog niet aangesloten bij dit verdrag, waaronder de Verenigde Staten, Rusland en China; <http://www.icbl.org/treaty/snp>

139Er bestaan verdragen voor kernwapenvrije zones in Zuid- en Centraal-Amerika (het verdrag van Tlatelolco – 1967), de Zuidelijke Pacific (het verdrag van Rarotonga – 1985), Zuidoost-Azië (het verdrag van Bangkok – 1995), Afrika (het verdrag van Pelindaba – 1996). Het verdrag van Antartica uit 1959 verbiedt alle militaire activiteit in het gebied en vormt daarmee ook een kernwapenvrije zone. Mongolië heeft zichzelf tot kernwapenvrije zone uitgeroepen; <http://www.vredesactie.be/sub.php?id=71>

140International Court of Justice, Advisory Opinion on the legality of the threat or use of nuclear weapons, 8 July 1996.

141Met uitzondering van de 10 grootste wapenproducenten (zie eerder in dit rapport).

Beleggingen pensioenfondsen in producenten kernwapens, landmijnen en clusterbommen		
Poongsan	ABP	0,81
	SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfondsen)	niet bekend
Rheinmetall	ABP	5,87
	Pensioenfondsen Akzo Nobel	niet bekend
	Pensioenfondsen PNO Media	niet bekend
	Pensioenfondsen Akzo Nobel	niet bekend
Safran	ABP	22,32
Serco	ABP	9,47
Tata Power	ABP	0,40
Textron	Pensioenfondsen ING (totaal ING Invest. Man.)	1,24
	Pensioenfondsen Shell (Shell Ass. Manag.)	2,68

3.2.2 Verwoesting van Palestijns bezit: Caterpillar

Caterpillar levert al decennialang bulldozers aan het Israëlische leger. Deze worden als wapens ingezet en gebruikt voor de verwoesting van Palestijnse huizen, waterleidingen, wegen en landbouwgrond.¹⁴² Tijdens protesten daartegen overleed in maart 2003 een Amerikaanse vredesactiviste nadat zij door een Caterpillar-bulldozer werd verpletterd.¹⁴³

In mei 2004 verklaarde een woordvoerder van Kofi Annan, toen Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties: "The Secretary-General reiterates his condemnation of Israel's widespread destruction of Palestinian homes in Rafah in the Gaza Strip. He repeats his call on the Government of Israel to fulfil its obligations under international law as it acts to ensure its security. As the occupying Power, it must cease such acts of collective punishment immediately, and refrain from further grave violations of international law."

De leveringen aan Israël leveren Caterpillar al jaren stevige kritiek op. In mei 2004 schreef de speciale VN vertegenwoordiger Jean Ziegler aan Caterpillar dat geleverde bulldozers voor grootschalige verwoestingen gebruikt worden. Leveren aan Israël, terwijl het bedrijf weet dat de bulldozers voor illegaal gebruik ingezet worden, "might involve complicity or acceptance on the part of your company to actual and potential violations of human rights, including the right to food", aldus Ziegler in zijn brief.¹⁴⁴ Human Rights Watch noemt Caterpillar "complicit in the international humanitarian law violations that occurred because of excessive and unwarranted demolitions by the Israeli government while using the company's bulldozers."¹⁴⁵

Caterpillar schuift alle verantwoordelijkheid af: "We have neither the legal right nor the means to police individual use of that equipment."¹⁴⁶

De bulldozers van Caterpillar worden ook ingezet voor de bouw van de muur tussen Israël en de Palestijnse gebieden.¹⁴⁷ De bouw van deze muur werd in juli 2004 door het Internationaal Gerechtshof illegaal verklaard.

142Human Rights Watch, Razing Rafah: Mass home demolitions in the Gaza strip, October 2004

143CNN, Israeli bulldozer kills American protestor, 25 March 2003

144Jean Ziegler, Letter to Caterpillar CEO James Owens, 28 May 2004

145Human Rights Watch, Razing Rafah: Mass home demolitions in the Gaza strip, October 2004

146Emad Mekay, Shareholders drive probe on Caterpillar's Israel sales, IPS, 12 April 2004

147Idem.

Church of England: Caterpillar controversieel

In februari 2006 stemde een meerderheid van de Generale Synode van de Church of England voor het afstoten van aandelen ter waarde van 2,2 miljoen dollar van deze kerk in Caterpillar. De stemming volgde op vruchteloze pogingen Caterpillar via dialoog op andere gedachten te brengen.¹⁴⁸

Minimaal acht Nederlandse pensioenfondsen hebben aandelen Caterpillar. ABP springt eruit met een waarde van 91 miljoen dollar. PGGM heeft volgens gegevens van de SEC recent een pakket van 55 miljoen dollar verkocht.

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen Caterpillar	
Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	90,91
Pensioenfonds Akzo Nobel	niet bekend
Pensioenfonds DSM	2,29
Pensioenfonds ING (totaal ING Investment Management)	1,67
Pensioenfonds PNO Media	niet bekend
Pensioenfondsen Shell (Shell Asset Management)	11,18
PME	niet bekend
SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfonds en Pensioenf. OV)	13,77

3.2.3 Veel wapenhandel, klein aandeel in de omzet: General Electric

General Electric is een van de tien grootste bedrijven ter wereld. Ook in de wapenindustrie behoort het bij de twintig grootste producenten. Toch wordt slechts 2% van de totale omzet op de militaire markt behaald. Daarmee is het een duidelijk voorbeeld van de betrekkelijkheid van door pensioenfondsen gehanteerde criteria met betrekking tot het percentage van de omzet dat in wapenhandel behaald wordt.

Vliegtuig- en scheepsmotoren

De belangrijkste militaire producten van General Electric zijn motoren voor vliegtuigen, helikopters en marineschepen. Wereldwijd zijn talloze militaire vliegtuigen en helikopters, waaronder AWACS, F16, Apache en Black Hawk, hiermee uitgerust.¹⁴⁹ Zo is de F404-motor in dienst bij de luchtmachten van ondermeer India, Maleisië en Zuid-Korea.¹⁵⁰ Samen met Rolls Royce ontwikkelt General Electric de F136-motor voor het Joint Strike Fighter-programma.¹⁵¹ Dit vliegtuig wordt uitgerust met de mogelijkheid om kernwapens te gebruiken en zal bijvoorbeeld in Nederland de kernwapentaak van de F16 overnemen.

Fraude

In de jaren '90 van de vorige eeuw liepen er zoveel fraudeonderzoeken naar General

148Ekklesia, Church of England votes to disinvest in Caterpillar, 7 February 2006; de beleggingscommissie van de kerk nam de uitslag van de stemming niet over en adviseerde vooralsnog de dialoog met Caterpillar voort te zetten; Church of England, Caterpillar: Ethical Investment Advisory Group confirms earlier decision, 7 March 2006

149<http://www.geaviation.com/engines/military>

150General Electric, The F404 engine family, <http://www.geae.com/engines/military/f404/index.html>, bekeken mei 2007

151General Electric, Model F136, <http://www.geae.com/engines/military/f136/index.html>, bekeken mei 2007

Electric, dat het Pentagon een speciale onderzoeksafdeling instelde. Deze afdeling formuleerde 22 aanklachten tegen het bedrijf en vorderde ruim 220 miljoen dollar terug. In 1992 erkende General Electric dat het schuldig was aan omkoping van de Israëlische krijgsmacht, wat een boete van 69 miljoen dollar opleverde. In totaal betaalde de onderneming in de periode 1990-2002 in 63 onderzoeken bijna een miljard dollar aan boetes voor veroordelingen wegens fraude.¹⁵²

Nederlandse pensioenfondsen beleggen flink in General Electric. Voor zowel ABP als PGGM is het een van de grootste aandelenbeleggingen.

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen General Electric	
Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	722,69
Loyalis Financial Services	4,85
Pensioenfonds ABN Amro	niet bekend
Pensioenfonds Akzo Nobel	niet bekend
Pensioenfonds DSM	16,76
Pensioenfonds ING (totaal ING Investment Management)	53,57
Pensioenfonds PNO Media	20,47
Pensioenfondsen Shell (Shell Asset Management)	74,42
PGGM	366,97
PME	niet bekend
SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfonds en Pensioenf. OV)	64,84

3.2.4 'Black Hawk Down': United Technologies

United Technologies (UTC) produceert voor de militaire markt vooral helikopters en vliegtuigmotoren. Daarnaast heeft het een grote civiele tak, waar ruim 80% van de omzet in behaald wordt.

Pratt & Whitney

UTC dochter Pratt & Whitney produceert motoren voor gevechtsvliegtuigen. Het gaat bijvoorbeeld om de F100, die ondermeer in F16's gebruikt wordt, en de F135, voor de Joint Strike Fighter.¹⁵³ Beide vliegtuigen zijn draagsysteem voor kernwapens.

Sikorsky

Sikorsky is het onderdeel van United Technologies dat helikopters bouwt. "Our aircraft are used by all five branches of the United States armed forces, along with military services and commercial operators in more than 40 nations", aldus de

152CorpWatch, General Electric, zj

153<http://www.pw.utc.com>

website van het bedrijf.¹⁵⁴ Daar zit een groot aantal landen in spanningsgebieden, in burgeroorlog of met ernstige mensenrechtenschendingen tussen.

Opvallendste gebruikers helicopters Sikorsky¹⁵⁵

Type helicopter	Opvallendste gebruikers
H-3 Sea King	Egypte, India, Iran, Maleisië, Pakistan, Saoedi-Arabië, Thailand
SH-60 Seahawk	Taiwan, Thailand
UH-60 Black Hawk	Bahrein, Chili, China, Colombia, Egypte, Filippijnen, Israël, Jordanië, Saoedi-Arabië, Taiwan, Turkije, Zuid-Korea

De Black Hawk is mede bekend van de inzet tijdens de militaire interventie in Somalië in 1993. Deze gevechtshelikopter werd gebruikt voor ontvoeringsmissies van militieiders. Op een bepaald moment worden tijdens zo'n missie twee Black Hawks neergeschoten door Somalische militie, waarna 18 Amerikaanse soldaten omkomen. Dit gebeuren vormde de basis voor de film 'Black Hawk Down'.¹⁵⁶ Amerikaanse Black Hawks zijn verder ingezet in Panama, Haiti, voormalig Joegoslavië, Irak en Afghanistan.¹⁵⁷

Amerikaanse kerk dreigt aandelen af te stoten

In 2004 nam de Presbyteriaanse Kerk in de Verenigde Staten een resolutie aan waarin vijf bedrijven werden aangesproken op leveringen aan de Israëlische krijgsmacht. United Technologies was er één van, vanwege de aan Israël geleverde Black Hawks, die net als de Apache gevechtshelikopter veelvuldig voor offensieve operaties tegen de Palestijnen worden ingezet. De kerk kondigde aan aandelen van de bedrijven af te gaan stoten wanneer leveringen van militaire goederen die gebruikt worden voor de bezetting van de Palestijnse gebieden niet worden stopgezet.¹⁵⁸

Zeker negen Nederlandse pensioenfondsen hebben minder moeite met het aanhouden van aandelen United Technologies. PGGM en ABP zijn samen goed voor ruim 200 miljoen dollar.

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen United Technologies

Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	128,15
Loyal Financial Services	0,89
Pensioenfonds Akzo Nobel	niet bekend
Pensioenfonds DSM	4,24
Pensioenfonds ING (totaal ING Investment Management)	5,92

¹⁵⁴<http://www.utc.com/units/sikorsky.htm>

¹⁵⁵www.wikipedia.org

¹⁵⁶http://en.wikipedia.org/wiki/Black_Hawk_Down

¹⁵⁷<http://www.globalsecurity.org/military/systems/aircraft/h-60.htm>

¹⁵⁸USA Presbyterian Church – Related Mission Network on Israel and Palestine, Presbyterians remain committed to challenging corporations that support Israel's occupation of Palestine, press release, 22 June 2006

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen United Technologies	
Pensioenfondsen Shell (Shell Asset Management)	13,49
PGGM	85,26
PME	niet bekend
SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfonds en Pensioenf. OV)	13,77

3.2.5 Motor achter conflicten: Rolls-Royce

Rolls-Royce is vooral bekend als automerk, maar de auto's worden tegenwoordig door BMW gebouwd.¹⁵⁹ Het Rolls-Royce concern is nog wel actief als producent van motoren voor vliegtuigen, helikopters en schepen voor de civiele en militaire markt.

Vliegtuigen en helikopters

Ongeveer 25% van de wereldwijde militaire luchtvloot is uitgerust met motoren van Rolls-Royce. Daarmee is het in die tak de een na grootste producent in de wereld. Gevechtsvliegtuigen als de Jaguar en de Tornado zijn met Rolls-Royce motoren uitgerust. Dit geldt ook voor alle door BAE Systems geproduceerde Hawks. Dit vliegtuig werd, zoals al eerder beschreven, ondermeer geleverd aan landen die bekend staan om mensenrechtenschendingen. Ook andere van Rolls-Royce motoren voorziene vliegtuigen en helikopters kwamen op dubieuze bestemmingen terecht (zie onderstaande tabel).

Rolls-Royce is verder betrokken bij de bouw van de motor voor zowel de Eurofighter als de Joint Strike Fighter.¹⁶⁰

Enkele opvallende leveringen van vliegtuigen/helikopters met Rolls-Royce motoren¹⁶¹		
Motor	Vliegtuig/helikopter	Opvallendste klanten
Adour	BAE Systems Hawk	Indonesië, Kenia, Koeweit, Saoedie-Arabië, Verenigde Arabische Emiraten, Zimbabwe
Gem	SEPECAT Jaguar	Ecuador, India, Oman
Model 250	GKN Westland Lynx/Super Lynx	Nigeria, Pakistan
RB199	MD Helicopters MD600N	Turkije
T56	Panavia Tornado IDS/ADV/ECR	Saoedie-Arabië
T800	Lockheed Martin C-130A-H	Colombia, Indonesië, Turkije
	Northrup Grumman E-2C+	Taiwan
T800	Bell UH-1H	Colombia
	GKN Westland Super Lynx 300	Oman, Thailand

Schepen

Meer dan 2200 oorlogsschepen zijn uitgerust met materiaal van Rolls-Royce. De vier

¹⁵⁹http://nl.wikipedia.org/wiki/Rolls-Royce_Motor_Cars, bekeken mei 2007.

¹⁶⁰http://www.rolls-royce.com/defence_aerospace/products/combat/default.jsp, bekeken mei 2007.

¹⁶¹CAAT, Rolls Royce: company briefing, 2002; "While it is unambiguous that the listed countries have purchased the relevant aircraft, we cannot be sure that all those specific aircraft carry Rolls-Royce engines. Sources 'Engine' and 'Aircraft' columns are sourced from Rolls-Royce News; 'Notable Aircraft Customers' is primarily sourced from Flight International 20-26 February 2001, but also from Rolls-Royce sources."

Britse kernwapenonderzeeërs (Trident) worden voortgestuwd door nucleaire reactoren van dit bedrijf. In 2001 sloot het Britse Ministerie van Defensie contracten met Rolls-Royce af voor onderhoud en verbetering van de nucleaire onderzeebotenvloot. Met deze contracten, lopend tot 2011, was zo'n 400 miljoen pond gemoeid.¹⁶²

Groeiend belang militaire tak

De betrokkenheid van Rolls-Royce houdt niet op bij leveringen aan andere fabrikanten. Het bedrijf schermt ermee 'tot aan de frontlinie' ondersteuning te bieden aan meer dan 100 krijgsmachten.¹⁶³

Rolls-Royce behoort tot de 15 grootste wapenproducenten ter wereld.¹⁶⁴ Ongeveer 30% van de totale omzet komt uit de militaire tak. Deze tak is van groeiend belang, zo schreef Rolls Royce in 2003, vanwege "increasing regional tensions in many parts of the world."¹⁶⁵

Met de 30% omzet uit wapenhandel valt het ondanks de grote omvang van de wapenhandelactiviteiten buiten het door enkele pensioenfondsen gehanteerde 50%-criterium. Zeker vier fondsen hebben een belang in Rolls-Royce. PGGM is voor 18 miljoen dollar aandeelhouder.

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen Rolls-Royce	
Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	60,83
Pensioenfonds PNO Media	niet bekend
PGGM	17,81
PME	niet bekend

3.2.6 Oorlogsprofiteur: Halliburton

Een beetje vreemde eend in de bijt in de top 20 grootste wapenproducenten is Halliburton. Hoewel dit Amerikaanse bedrijf geen wapens produceert, kan het met recht de grootste oorlogsprofiteur van de laatste 15 jaar genoemd worden. Geen door de Verenigde Staten gevoerde oorlog of militaire interventie zonder dat Halliburton delen van logistieke ondersteuning levert. Het sleepte daarmee miljardencontracten binnen.¹⁶⁶

Het inmiddels verzelfstandigde Kellog, Brown and Root (KBR), tot april 2007 een onderdeel van Halliburton, bouwde legerkampen, verzorgde catering, leverde brandstof en maakte schoon voor Amerikaanse troepen in Somalië, Haïti, Rwanda, Bosnië, Afghanistan, Djibouti, Oezbekistan en Irak.¹⁶⁷ In het laatste geval kreeg KBR

¹⁶²Rolls Royce, Rolls-Royce submarine work worth up to £400m, press release, 14 November 2001.

¹⁶³CAAT, Rolls Royce, <http://www.caat.org.uk/publications/companies/rolls-royce.php>

¹⁶⁴SIPRI, The 100 largest arms-producing companies, 2004; in: J.P. Dunne and E. Surry, Arms production, SIPRI Yearbook 2006, Oxford University Press, Oxford, 2006.

¹⁶⁵Zoals aangehaald in: CAAT, Rolls Royce, <http://www.caat.org.uk/publications/companies/rolls-royce.php>

¹⁶⁶Dan Briody, Profits of war, Guardian, 22 July 2004.

¹⁶⁷Pratap Chatterjee, Halliburton makes a killing on Iraq war, 7 May 2007; Reuters, Halliburton cuts ties KBR, CNNMoney.com, 16 May 2007.

ook miljardencontracten bedoeld voor de wederopbouw van het land.

Innige band met de regering

Halliburton had altijd al goede contacten met de Amerikaanse regering, maar het aantreden de regering-Bush betekende een verder aanhalen van deze banden. Vice-president Dick Cheney was van 1995 tot zijn aantreden in 2000 directeur van het bedrijf. Hij heeft, ondanks eerdere ontkenningen hierover, nog altijd financiële belangen in Halliburton. In ieder geval in 2005 bedroegen deze belangen miljoenen dollars¹⁶⁸ Het is dan ook niet verwonderlijk dat KBR zonder moeite grote militaire contracten toegeschoven krijgt, zonder dat andere bedrijven zelfs maar de mogelijkheid krijgen hier offertes voor uit te brengen. Het Pentagon stemde het afsluiten van deze contracten af met het kantoor van Cheney.¹⁶⁹

Kritiek en onderzoek

De miljardencontracten in Irak, in combinatie met de schimmige rol van Cheney, leverden Halliburton felle kritiek op. Berichten over slechte dienstverlening, het hanteren van te hoge prijzen, dubieuze betalingen aan ambtenaren en onjuistheden in de boekhouding, leidden ook tot vele officiële onderzoeken. De verhuizing van Halliburtons' hoofdkwartier naar Dubai leverde daarnaast felle politieke kritiek op.¹⁷⁰ Toch is het tij aan het keren voor Halliburton. In 2006 besloot het Pentagon een aantal contracten, ondanks bestaande opties voor verlenging, stop te zetten en geen nieuw werk van het bedrijf meer aan te nemen binnen de bestaande contracten.¹⁷¹

As van het kwaad als klant

Alle contracten met de Amerikaanse krijgsmacht weerhouden Halliburton er niet van ook verklaarde tegenstanders van de Verenigde Staten als klant te hebben. In 2005 sloot het bedrijf een contract met Iran voor de ontginning van een gasveld. Een geheel Amerikaans verbod op exporten naar Iran, was volgens Halliburton geen obstakel, want alleen niet-Amerikaanse werknemers zouden het daadwerkelijke werk gaan verrichten. Met dit contract is aanwezigheid van Halliburton in Iran tot medio 2009 verzekerd.¹⁷²

Eerder deed Halliburton al uitgebreid zaken met het regime van Saddam Hussein in Irak.¹⁷³ Ook Libië was al klant van het bedrijf toen het nog als 'schurkenstaat' beschouwd werd. Vanwege deze contracten sprak toenmalig directeur Cheney zich in 1998 nog uit tegen economische sancties tegen landen die verdacht werden van terroristische activiteiten.¹⁷⁴ Een opmerkelijke uitspraak voor een 'havik' in het huidige Amerikaanse buitenlands beleid.

Andere activiteiten

Halliburton bouwde ook de gevangenis voor vermeende 'terroristen en vijandige

168Senator Frank Lautenberg, Lautenberg: congratulations Halliburton and Vice President Cheney!, press release, 15 September 2005; Tabassum Zakaria and Caren Bohan, Multimillionaire Bush's wealth eclipsed by Cheney, Reuters, 15 May 2007.

169SourceWatch, Halliburton Company, March 2007.

170Andrew Buncombe, Halliburton: from Bush's favourite to a national disgrace, Independent, 14 March 2007.

171Griff Witte, Army to end expansive, exclusive Halliburton deal, Washington Post, 12 July 2006.

172Jefferson Morley, Halliburton doing business with the 'Axis of evil', Washington Post, 3 February 2005.

173SourceWatch, Halliburton Company, March 2007.

174Dan Briody, Profits of war, Guardian, 22 July 2004.

strijders' op de basis Guantanamo Bay.¹⁷⁵ In 2006 kreeg KBR nog een contract ter waarde van 385 miljoen dollar voor het bouwen van interneringsfaciliteiten in de Verenigde Staten zelf. Faciliteiten die bedoeld zijn voor het opsluiten van migranten en voor het, zonder proces, interneren van wie dan ook die als vijandige strijder beschouwd wordt. Een internering die jaren kan duren.¹⁷⁶

Ondanks de breed uitgemeten beruchte reputatie van Halliburton, beleggen tenminste acht Nederlandse pensioenfondsen in aandelen van dit bedrijf.

Beleggingen Nederlandse pensioenfondsen in aandelen Halliburton	
Pensioenfonds	Waarde (mln \$)
ABP	61,65
Pensioenfonds Akzo Nobel	niet bekend
Pensioenfonds DSM	1,13
Pensioenfonds ING (totaal ING Investment Management)	13,56
Pensioenfonds PNO Media	niet bekend
Pensioenfondsen Shell (Shell Asset Management)	6,50
PME	niet bekend
SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfonds en Pensioenf. OV)	4,96

¹⁷⁵CorpWatch, Halliburton, zj.

¹⁷⁶Paul Joseph Watson, Halliburton detention camps for political subversives, prisonplanet.com, 1 February 2006.

4. Stemgedrag bij aandeelhoudersvergaderingen

Elk jaar worden op enkele aandeelhoudersvergaderingen door kritische aandeelhouders voorstellen ingediend rond het thema wapenhandel. Het gaat dan bijvoorbeeld om meer transparantie over wapenverkopen of het ontwikkelen van nadere criteria waaraan wapenverkoop onderworpen moet worden. Het aannemen van deze voorstellen wordt categorisch ontraden door de besturen van de betreffende ondernemingen.

Kritiekloos stemgedrag

In 2007 werden zulke voorstellen ingediend bij zeker zes bedrijven waar Nederlandse pensioenfondsen aandelen in hebben: Boeing, Lockheed Martin, Northrop Grumman, Textron, United Technologies en General Electric. Het ging daarbij om rapporten over verarmd uranium en wapenexporten en om het ontwikkelen van ethische richtlijnen voor militaire contracten. Fragmenten uit de voorstellen, de reactie van de ondernemingsbesturen en het stemgedrag van de (voor zover bekend) betrokken Nederlandse pensioenfondsen zijn op de volgende pagina's te vinden.

Slechts in twee gevallen, beide keren door het Spoorwegpensioenfonds SPF, werd door een Nederlands pensioenfonds voor een dergelijk voorstel gestemd. In alle andere gevallen werd er tegengestemd.

Engagement als masker

Veel pensioenfondsen beroepen zich op 'engagement', de mogelijkheid om als aandeelhouder van een bedrijf een gunstige invloed uit te oefenen op de koers van dat bedrijf. Het stemmen op aandeelhoudersvergaderingen maakt onderdeel uit van deze strategie.

Het ABP kondigde bijvoorbeeld in 1997 al aan zich als belegger kritischer op te stellen, onder andere ten aanzien van investeringen in landen waar mensenrechten geschonden worden. In 1999 bleek dit beperkt te zijn gebleven tot kritiek op één project in Birma.¹⁷⁷ Een nieuwe aankondiging dat ABP zich als een actievare belegger, ondermeer door meer te stemmen op aandeelhoudersvergaderingen, zal opstellen, mag dan ook vooralsnog met enige scepsis begroet worden.¹⁷⁸

Het Spoorwegpensioenfonds schrijft: "Tot 2006 had het fonds een beleid waarbij een beetje meer of een beetje minder werd belegd in bedrijven, afhankelijk van hun maatschappelijk functioneren. Het bestuur kwam echter tot de conclusie dat er daardoor maar weinig ten goede veranderde in de wereld. Daarom is ervoor gekozen om een actieve rol te vervullen bij een deel van de bedrijven – waar we in beleggen – waar op maatschappelijk gebied iets mis is. Dat kan via stemmen op een aandeelhoudersvergadering maar ook door de dialoog met bedrijven aan te gaan. Dit heet engagement."¹⁷⁹

En PGGM: "Mondiale problemen op het gebied van milieu, sociale factoren en kwesties van goed bestuur zijn in toenemende mate van invloed op de beurswaarde

¹⁷⁷Volkskrant, Kritische opstelling ABP vruchteloos, 11 mei 1999.

¹⁷⁸Volkskrant, ABP wordt actieve belegger, 26 mei 2007.

¹⁷⁹Spoorwegpensioenfonds, Het Spoorwegpensioenfonds reageert op Zembla, 19 maart 2007.

van ondernemingen. Daar wil PGGM, met zijn langetermijnperspectief, op sturen met een actief duurzaam beleggingsbeleid. PGGM laat dan ook duidelijk zijn stem horen op aandeelhoudersvergaderingen. Zo worden negatieve effecten van die onderwerpen op het rendement van de beleggingen vermeden. En tegelijk zorgt alle aandacht ervoor dat ze ook bij de bedrijven zelf hoger op de prioriteitenlijst komen te staan.¹⁸⁰

Alle mooie woorden ten spijt, is in de praktijk van kritisch stemgedrag ten aanzien van wapenhandel - het Spoorwegpensioenfonds in enkele gevallen als gunstige uitzondering - maar weinig te merken. In de meeste gevallen wordt klakkeloos meegestemd met wat het bestuur van het bedrijf voorstelt.

Ook andere mogelijkheden blijven onbenut. Sommige pensioenfondsen bezoeken aandeelhoudersvergaderingen van bedrijven waar zij in beleggen. Geschikte momenten om kritische vragen over het beleid van zo'n bedrijf te stellen. Zo lag Reed Elsevier dit jaar bij de aandeelhoudersvergadering in Londen zwaar onder vuur vanwege een tak van het bedrijf dat wapenbeurzen organiseerde. In de vragen en opmerkingen bij de aandeelhoudersvergadering in Amsterdam door de vertegenwoordiger van PGGM - mede sprekend namens ABP, Robeco en het Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven - blijft dit punt echter geheel onbesproken.¹⁸¹

Engagement wordt zo een makkelijke term om je als pensioenfonds achter te verschuilen. Het blijft onduidelijk welke inspanningen daadwerkelijk geleverd worden en met welk resultaat. Tegelijkertijd beroept men zich wel op dat engagement als reden waarom bepaalde aandelen niet afgestoten worden.

180PGGM, Jaarverslag 2006, april 2007.

181PGGM, Verslag Algemene Vergadering van Aandeelhouders Reed Elsevier, 19 april 2007. Overigens heeft Reed Elsevier 1juni jl. bekend gemaakt vanwege de maatschappelijke druk dat deel van het bedrijf af te stoten.

Bedrijf: Boeing**Voorstel: "Disclosure of foreign military sales"**

"[...] The U.S. ranked first in arms transfer deliveries with developing nations, including those in the Near East and Asia, with \$7.746 billion for 2005. The weapons sold range from ammunition to tanks, combat aircraft, missiles and submarines.

[...] In Fiscal Year 2005, Boeing was ranked as 2nd largest Department of Defense contractor with \$18.8 billion in contracts.

[...] Shareholders request that, within six months of the annual meeting, the Board of Directors provide a comprehensive report, at reasonable cost and omitting proprietary and classified information, of Boeing's foreign sales of weapons-related products and services.

[...] We believe with the American Red Cross that "the greater the availability of arms, the greater the violations of human rights and international humanitarian law." Global security is the security of all people. Several times in our recent history, we've seen weapons sold to one country result in a threat to our own security. We know, too, that there is an increase in human rights abuses inflicted on women and children, people of minority ethnicities, NGOs offering medical services and, now, injuries, torture and death of employees of private military corporations contracted to the DOD (e.g. Iraq)."

Reactie en stemadvies Board:

"[...] The Company sells military products only in strict compliance with all U.S. laws, regulations and governmental policies/procedures that control the export, sale and transfer of military products and technologies to foreign entities. The Board of Directors believes that disclosure of the information requested by this proposal—such as the processes used to determine and promote foreign military sales, the criteria for choosing countries with which to do business and the procedures used to negotiate foreign arms sales—involves policies/procedures that are properly made by national legislative and executive governmental officials, and is properly within the purview of these government policymakers and regulators.

The Board of Directors also believes that producing the report requested by this proposal is unnecessary because sufficient information is publicly available.

[...] Accordingly, the Board of Directors does not believe that the report requested by this proposal is warranted or that the report would provide meaningful additional information to shareholders.

The Board of Directors unanimously recommends a vote "against" this proposal."

Pensioenfond

Stem

ABP

tegen

Pensioenfond Akzo Nobel

tegen

Pensioenfond ING (ING Investment Management)

tegen

SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfond en Pensioenfond Openbaar Vervoer)

tegen

Voorstel: "Report on depleted uranium and other nuclear weapons related involvement"

"Managing nuclear waste and using nuclear materials, particularly depleted uranium-enhanced war materiel, are international problems. Depleted uranium (DU)-a long-lived radioactive and toxic waste-is a byproduct of enriching uranium. It is pyrophoric, burning spontaneously on impact. When a DU shell hits its target, it burns, losing anywhere from 40% to 70% of its mass and dispersing a fine dust that can be carried long distances by winds or absorbed directly into the soil and groundwater. It presents a severe respiratory hazard for military and civilian personnel.

Production, transport and storage of DU and application of DU in weapons manufacturing impacts health and safety of workers and residents of communities surrounding manufacturing facilities, as well as military personnel. We believe this could lead to increased healthcare costs, worker compensation claims, damage to the water table and property loss cases.

The Department of Defense in its 2001 base closings report has conceded DU ammunitions, missile components, warheads and air-launched projectiles tested at military bases in 36 U.S. states have caused contamination.

[...] The shareholders request the Board of Directors to make available to all shareholders within six months of the annual meeting, a written report on Lockheed Martin's depleted uranium and other nuclear weapons related involvement, excluding confidential and proprietary information.

[...] We believe corporations developing and producing weapons of mass destruction have a social and ethical responsibility to explain to shareholders and other stakeholders company policies and decision-making processes which justify production of DU and radiation-related weaponry especially when many other countries are replacing DU with tungsten.

The potential risk to human life as well as long-term costs of radiation contamination far out outweigh any benefit to our Company gained by continued production of DU weapons, components and associated delivery systems.

Reactie en stemadvies Board:

"[...] We play a key support role to the United States government in national security, which includes handling uranium and depleted uranium in connection with various assembly, testing, and servicing activities under government contracts. Lockheed Martin handles these materials in conformance with applicable regulations, licenses, permits and safe work practices with particular regard for worker exposure, environmental impact, security, and transportation safety. Our programs are augmented by rigorous internal compliance programs and U.S. Government reviews.

We intend to continue to perform work in support of the national security interests of our country while assuring that appropriate measures are taken to protect the environment and the safety and health of all affected parties. The Board sees little value in a report to stockholders justifying our continued role in support of U.S. Government interests and strongly recommends that the proposal not be adopted.

For these reasons, your Board unanimously recommends a vote against the proposal."

Pensioenfond	Stem
ABP	tegen
Pensioenfond Akzo Nobel	tegen
Pensioenfond ING (ING Investment Management)	tegen
SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfond en Pensioenfond Openbaar Vervoer)	voor

Voorstel: "Report on foreign military sales"

"[...] The U.S. ranked first in arms transfer deliveries with developing nations, including those in the Near East and Asia, with \$7.746 billion for 2005. The weapons sold range from ammunition to tanks, combat aircraft, missiles and submarines.

[...] In Fiscal Year 2005, Northrop Grumman was ranked as 3rd largest Department of Defense contractor with \$13.7 billion in contracts.

[...] In Northrop Grumman's 2005 Annual Report it was noted that 5% of our company's revenues came from international sources.

[...] Shareholders request that, within six months of the annual meeting, the Board of Directors provide a comprehensive report, at reasonable cost and omitting proprietary and classified information, of Northrop Grumman's foreign sales of weapons-related products and services.

[...] We believe with the American Red Cross that "the greater the availability of arms, the greater the violations of human rights and international humanitarian law." Global security is the security of all people. Several times in our recent history, we've seen weapons sold to one country result in a threat to our own security. We know, too, that there is an increase in human rights abuses inflicted on women and children, people of minority ethnicities, NGOs offering medical services and, now, injuries, torture and death of employees of private military corporations contracted to the DOD (e.g. Iraq)."

Reactie en stemadvies Board:

“Northrop Grumman's vision is to be the most trusted provider of systems and technologies that ensure the security and freedom of our nation and its allies. Consistent with this vision, Northrop Grumman bids on and performs contracts for many customers, including U.S., state, local and foreign governments, and U.S. and foreign commercial entities.

[...] Northrop Grumman applies its core values in bidding and performing all contracts, including adherence to the highest standards of ethics and integrity. The Northrop Grumman Standards of Business Conduct require adherence to all applicable U.S. and foreign laws.

[...] Authorizations to transfer defense articles and provide defense services, if applied judiciously, can help meet the legitimate needs of friendly countries, deter aggression, foster regional stability, and promote the peaceful resolution of disputes. The U.S., however, is cognizant of the potentially adverse consequences of indiscriminate arms transfers and, therefore, strictly regulates exports and re-exports of defense items and technologies to protect its national interests and those interests in peace and security of the broader international community. Northrop Grumman Corporation is registered with the Department of State and has a robust infrastructure to comply with applicable export requirements in furtherance of these U.S. Government interests.

The proposal requests a comprehensive report of Northrop Grumman's foreign sales of weapons-related products and services, while omitting proprietary and classified information. We believe the requested report would not be possible to produce without risking disclosure of proprietary information, which would potentially have a significant detrimental competitive effect on the Company's interests in bidding and performing foreign contracts.

The Board of Directors unanimously recommends that you vote 'against' this proposal.”

Pensioenfond	Stem
ABP	tegen
Pensioenfond	tegen
SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfond	voor
Vervoer)	

Voorstel: "Foreign Military Sales"

"[...] The U.S. ranked first in arms transfer deliveries with developing nations, including those in the Near East and Asia, with \$7.746 billion for 2005. The weapons sold range from ammunition to tanks, combat aircraft, missiles and submarines.

[...] In Fiscal Year 2005, United Technologies was ranked as 7th largest Department of Defense contractor with \$4.9 billion in contracts.

[...] Shareholders request that, within six months of the annual meeting, the Board of Directors provide a comprehensive report, at reasonable cost and omitting proprietary and classified information, of United Technologies' foreign sales of weapons-related products and services.

[...] We believe with the American Red Cross that "the greater the availability of arms, the greater the violations of human rights and international humanitarian law." Global security is the security of all people. Several times in our recent history, we've seen weapons sold to one country result in a threat to our own security. We know, too, that there is an increase in human rights abuses inflicted on women and children, people of minority ethnicities, NGOs offering medical services and, now, injuries, torture and death of employees of private military corporations contracted to the DOD (e.g. Iraq)."

Reactie en stemadvies Board:

"The Board of Directors does not believe that further disclosure concerning foreign military sales would be informative or beneficial.

[...] Further, the Board of Directors believes that the executive and legislative branches of the U.S. Government are the appropriate forums to determine public policy with respect to foreign military sales. Defense products and technologies cannot be sold to parties outside the United States or further transferred to other parties outside the United States without the approval of the U.S. Government. These foreign sales are highly regulated by the U.S. Government and UTC complies fully with all applicable policies and regulations.

The Board of Directors therefore recommends that shareowners vote 'against' this proposal."

Pensioenfond	Stem
ABP	tegen
Pensioenfond Akzo Nobel	tegen
Pensioenfond ING (ING Investment Management)	tegen
SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfond en Pensioenfond Openbaar Vervoer)	tegen

Voorstel: "Report Related to Foreign Military Sales"

"[...] The U.S. ranked first in arms transfer deliveries with developing nations, including those in the Near East and Asia, with \$7.746 billion for 2005. The weapons sold range from ammunition to tanks, combat aircraft, missiles and submarines.
 [...] In Fiscal Year 2005, Textron was ranked as 15th largest Department of Defense contractor with nearly \$2.2 billion in contracts.
 [...] Shareholders request that, within six months of the annual meeting, the Board of Directors provide a comprehensive report, at reasonable cost and omitting proprietary and classified information, of Textron's foreign sales of weapons-related products and services, including depleted uranium hardened weapons/systems.
 [...] We believe with the American Red Cross that "the greater the availability of arms, the greater the violations of human rights and international humanitarian law." Global security is the security of all people. Several times in our recent history, we've seen weapons sold to one country result in a threat to our own security. We know, too, that there is an increase in human rights abuses inflicted on women and children, people of minority ethnicities, NGOs offering medical services and, now, injuries, torture and death of employees of private military corporations contracted to the DOD (e.g. Iraq)."

Reactie en stemadvies Board:

"The Board believes that this proposal is contrary to the best interests of Textron, its shareholders and its employees.
 Textron is subject to the laws and regulations of the United States Government which restrict the export of military goods, software and technology. A foreign military sale may be made only when the United States Government has determined that the sale is consistent with the national security, foreign policy and economic interests of the United States. Textron has in place extensive procedures to ensure that all foreign military sales are made in strict compliance with all applicable United States laws and regulations. While Textron reserves the right to refuse to make a particular foreign military sale, the Board believes that Textron generally should rely on the approval process for such sales established by our elected representatives and government officials.
 Accordingly, the Board of Directors recommends a vote 'against' this proposal."

Pensioenfond	Stem
ABP	tegen
Pensioenfond	tegen
ING (ING Investment Management)	tegen

Voorstel: "Ethical criteria for military contracts"

"[...] request the Board to review and if necessary amend and amplify our Company's code of conduct and statement of ethical criteria for military production-related contract bids, awards and contract execution and report the results of this process to shareholders within six months of the annual meeting.

[...] We believe decisions to produce and sell weapons may have grave consequences for the lives and freedom of peoples worldwide when the company has not considered its responsibility for its decisions. Thus, we suggest our company's responsibilities include analyzing the effects of its business decisions as they impact employees, communities, nations and a sustainable environmental future.

"Because General Electric ranked the 12th largest Department of Defense contractor in FY2005 with \$2.5 billion in contracts, we believe our company must evaluate the decisions made when bidding on such work. The bidding/contract process should follow a defined format and include clear, concise criteria and policies. Such practices are consistent with those of the U.S. Armed Forces, which, for example regularly utilize military lawyers and other experts to evaluate the prospective use of particular strategies and weapons according to the ethical standards reflected in the Geneva Conventions and other norms of international law.

[...] We believe that careful, values-based review of the contracts on which management bids, whether for research and development, production or foreign sales, is crucial for continued public acceptance of the company as an ethical entity entitled to derive profit from armament manufacturing."

Reactie en stemadvies Board:

"GE is committed to doing business in full compliance with laws and governmental policies applicable to products sold or transferred to foreign governments, including military products. GE does not manufacture any weapons or weapons systems and the company operates worldwide under a comprehensive code of conduct [...].

Our code of conduct demonstrates our commitment to human rights, a sustainable environment and positive contribution to emerging markets by providing essential infrastructure, job creation, healthcare and supporting education. Moreover, the federal government has an active and increasing role in ensuring that U.S. corporations do business with only those entities that will not use "weapons, weapons parts, and dual-use technology" in a destabilizing and dangerous manner. We believe that our code of conduct and compliance with the laws and governmental policies established by those responsible for determining and advancing our national interests represent the optimum balance of interests. Therefore, the Board recommends a vote against this proposal."

Pensioenfond

Stem

ABP

tegen

Pensioenfond Akzo Nobel

tegen

Pensioenfond ING (ING Investment Management)

tegen

SPF Beheer (oa Spoorwegpensioenfond en Pensioenfond Openbaar Vervoer)

tegen

5. Conclusie en aanbevelingen

Nederlandse pensioenfondsen investeren op grote schaal in militaire bedrijven. Het gaat om het bezit van aandelen van honderden ondernemingen, met een totale waarde die vele miljarden bedraagt. Dit betekent dat het grote deel van de bevolking dat bij pensioenfondsen aangesloten is, dan wel meebetaalt aan beleggingen in de wapenindustrie, dan wel een uitkering ontvangt die mede verdiend is met investeringen in de wapenhandel. Iets waar veel mensen zich niet of nauwelijks van bewust zijn, laat staan dat ze daarmee instemmen.

In dit rapport zijn meer dan twintig van deze bedrijven nader besproken, waaronder de tien grootste wapenproducenten ter wereld. In alle gevallen zijn er meerdere redenen waarom beleggingen in het bedrijf niet door de beugel kunnen: productie van controversiële wapens, leveringen aan landen in spanningsgebieden of (burger)oorlog en aan mensenrechtenschenders, betrokkenheid bij martelingen, corruptieschandalen enzovoort. Voor veel van de bedrijven die hier onbesproken blijven geldt hetzelfde.

Meer in het algemeen vallen grote vraagtekens te zetten bij investeringen in wapenhandel. Wapenhandel is een directe bedreiging voor vrede en veiligheid. Wapens zijn niet de oorzaak van oorlog, maar de aanwezigheid van veel wapens maakt de kans op geweld wel groter. En de bereidheid tot het vreedzaam oplossen van conflicten kleiner. Daarnaast kunnen de enorme bedragen die in wapenhandel omgaan veel beter besteed worden aan zaken als armoedebestrijding en ontwikkelingssamenwerking.

Er is nauwelijks een pensioenfonds te vinden met beleid om tot meer verantwoorde beleggingen te komen. Waar zoiets al bestaat, staat het overduidelijk nog in de kinderschoenen. Duidelijkheid en transparantie ontbreken veelal. Andere fondsen geven ronduit toe slechts rendementsoverwegingen toe te passen.

Veel pensioenfondsen geven aan in plaats van bedrijven van beleggingen uit te sluiten liever voor dialoog te kiezen om tot verbeteringen te komen. Op welke bedrijven dergelijk zogenaamd 'engagement' zich richt, en hoe en waarom, blijft vaak schimmig. Over de inhoud van de dialoog en de al dan niet behaalde resultaten is nog minder duidelijk. Berichten over het stemgedrag van pensioenfondsen op aandeelhoudersvergaderingen ten aanzien van resoluties voor meer maatschappelijk verantwoord ondernemen, stemmen weinig hoopvol. Meestal wordt klakkeloos met het management van het bedrijf meegestemd. Zo wordt engagement vooral een uitvlucht om aandelen in controversiële ondernemingen aan te houden.

In deze tijd staat maatschappelijk verantwoord ondernemen hoog op de agenda. Hoewel ook hier lang niet altijd iets van terecht komt, is een begin gemaakt. Maatschappelijk verantwoord investeren zou analoog aan deze ontwikkeling voor de hand liggen. Pensioenfondsen hebben op dit vlak duidelijk nog een lange weg te gaan. Te vrezen valt dat slechts grotere druk van de publieke opinie hier daadwerkelijk verandering in kan aanbrengen.

'Best case': PGGM

Van de grote pensioenfondsen, met een uitgebreide aandelenportefeuille, valt PGGM relatief positief op. Het is terughoudender in het beleggen in wapenfabrikanten dan andere fondsen en heeft tenminste enig beleid op dit vlak ontwikkeld, met inbegrip van een (binnenkort te publiceren) zwarte lijst van bedrijven die van beleggingen zijn uitgesloten. Bovendien is PGGM actief bezig met een verdere aanscherping en verfijning van een maatschappelijk verantwoord beleggingsbeleid.

Tegelijkertijd belegt PGGM nog altijd in een flink aantal grote bedrijven in de defensie-industrie, Met alle controverse die aan die bedrijven kleeft, valt ook voor PGGM nog een flinke slag te maken. Niettemin komt het fonds qua beleid een eind in de buurt van het in dit rapport regelmatig aangehaalde Noorse pensioenfonds.

Aanbevelingen aan pensioenfondsen

De conclusie van dit rapport stemt niet vrolijk. Het is zaak dat er snel verandering in deze situatie komt. Hieronder enige aanbevelingen om tot een duidelijker en meer transparant beleggingsbeleid te komen, waarin vaker tot gemotiveerde uitsluiting van bedrijven besloten wordt, meer in het bijzonder met betrekking tot wapenproductie.

Naast het al dan niet investeren in een bedrijf, geeft publiekelijk aanspreken van wapenproducenten op hun handelen of uitsluiten van beleggingen ook een belangrijk signaal af. Pensioenfondsen zijn, met hun belangrijke rol in de financiële sector, in de positie om dit te doen. Daarmee kunnen zij ook een bijdrage leveren aan een vreedzamere, veiligere en duurzamere wereld, nu en in de toekomst.

Duidelijk beleid

- formuleer een duidelijk beleggingsbeleid, met inbegrip van het opstellen van een uitsluitingenbeleid (inclusief bijvoorbeeld een openbare zwarte lijst van bedrijven waarin niet belegd wordt);
- als gekozen wordt voor engagement: stel duidelijke doelen en een deadline wanneer resultaten behaald moeten zijn of tot afstoten van aandelen wordt besloten;
- ontwikkel een kritischer stembeleid voor aandeelhoudersvergaderingen en stem voor voorstellen die maatschappelijk verantwoord ondernemen bevorderen.

Uitsluitingen

- sluit alle bedrijven uit die verboden wapens of onderdelen daarvoor produceren;
- sluit alle bedrijven uit die 'controversiële' wapensystemen, zoals clustermunities, kernwapens en verarmd uraniumwapens, of onderdelen daarvoor produceren;
- sluit alle bedrijven uit die zich niet houden aan een strikte naleving van de EU Code of Conduct of in strijd handelen met het internationaal recht, bijvoorbeeld door leveranties die het plegen van oorlogsmisdaden mogelijk maken;
- sluit alle bedrijven uit die zich substantieel met militaire productie bezighouden; qua omvang (bijvoorbeeld de 100 grootste wapenproducerende bedrijven) of qua

- militair aandeel in de totale omzet (bijvoorbeeld bedrijven die meer dan 5% van hun omzet uit militaire productie halen);
- sluit alle bedrijven uit die voor corruptie met betrekking tot wapenhandel veroordeeld zijn; schort nieuwe investeringen in bedrijven die van corruptie verdacht zijn op, in ieder geval totdat beschuldigingen overtuigend ontkracht zijn;
 - houdt ruimte voor aanvullende uitsluitingen op basis van nieuwe inzichten en onafhankelijk advies.

Transparantie

- publiceer met regelmaat een actuele lijst van bedrijven waarin belegd wordt;
- publiceer een actuele lijst van uitsluitingen, met redenen voor deze uitsluitingen;
- publiceer actuele berichtgeving over engagement en de resultaten daarvan;
- publiceer een overzicht van uitgebrachte stemmen bij aandeelhoudersvergaderingen.

Onafhankelijk advies

- stel een onafhankelijke adviescommissie in voor beleggingen in de wapenindustrie, met deskundigen op het gebied van wapenhandel, die zowel de bestaande portefeuille als mogelijk nieuw aan te kopen aandelen kunnen beoordelen.

Bijlage

Over de bronnen met betrekking tot beleggingen

Diverse pensioenfondsen publiceren een overzicht van hun beleggingen in bedrijven, of een deel daarvan. Ook vallen beleggingen te achterhalen via de Amerikaanse beurswaakhond SEC, waaraan beleggingen in Amerikaanse bedrijven gemeld worden.

De bedragen zoals weergegeven in de tabellen bij de verschillende wapenfabrikanten zijn in miljoenen Amerikaanse dollars. De gegevens zijn gebaseerd op de meest recente opgave zoals vermeld op de website van de SEC, behalve de beleggingen van ABP en PGGM, waarvoor gebruik gemaakt is van de opgave op hun eigen website. Daarvoor zijn eurobedragen omgerekend in dollars, met als wisselkoers 1 euro = 1,359 dollar.

Voor dit rapport is voor de verschillende pensioenfondsen van de volgende bronnen gebruik gemaakt:

Recente lijsten op eigen website met bedrijven waarin belegd wordt:

- ABP (bedrijven + waarde belegging)
- Pensioenfonds PNO Media (alleen lijst bedrijven)
- PGGM (bedrijven + waarde belegging)
- Spoorwegpensioenfonds (SPF Beheer) (alleen lijst bedrijven)

Overzicht beleggingen in Amerikaanse bedrijven (per 31-12-2006) zoals opgegeven aan US Securities and Exchange Commission (SEC):

- Loyalis
- Pensioenfonds DSM
- Shell Pensioenfondsen (Shell Asset Management)
- Spoorwegpensioenfonds (SPF Beheer) – voor de waarde van de beleggingen

Van deze fondsen is aan SEC zowel het aantal aandelen in bezit als de waarde daarvan opgegeven. Om onbekende reden zijn er soms grote verschillen tussen de bij de SEC geregistreerde gegevens en die op de eigen website vermeld zijn.

Overzicht beleggingen aan de hand van een opgave stemgedrag bij aandeelhoudersvergaderingen op de eigen website van het pensioenfonds:

- Bedrijfstakpensioenfonds Bouwnijverheid (BPF Bouw; alleen Europese bedrijven)
- Pensioenfonds Akzo Nobel
- Pensioenfonds DSM (Nederlandse bedrijven)
- Pensioenfonds ING (via ING Management Investment)
- PME
- PMT

Hierbij zijn geen aantal aandelen of waarde van de beleggingen bekend. Ook zijn alleen de bedrijven waarbij op aandeelhoudersvergaderingen gestemd is

opgenomen. Dit is geen complete lijst van alle aandelenbeleggingen.

Overige mededelingen op de eigen website van het pensioenfonds:

- Pensioenfonds ABN Amro
- Pensioenfonds Unilever Nederland (Progress)
- SBZ

Het gaat om mededelingen over een of enkele beleggingen. Hier is dus geen sprake van een compleet overzicht van de aandelenportefeuilles van deze pensioenfonds.